

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Шевченко Дмитро Анатолійович

УДК 347.6 «17/19»

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ
ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНО-
ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (XVIII-XX СТОЛІТТЯ):
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Харків – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Харківському національному університеті внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України.

Науковий консультант: доктор юридичних наук, професор
Заслужений працівник освіти України
РОССИХІН Василь Васильович,
Харківський національний університет
радіоелектроніки, проректор з
інноваційно-корпоративної роботи та
адміністрування.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
ГОЛОВКО Олександр Миколайович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, проректор з науково-педагогічної роботи
доктор юридичних наук, доцент,
ДОБКІНА Катерина Робертівна,
Державний університет інфраструктури
та технологій, декан юридичного
факультету
доктор юридичних наук, доцент
КУДІН Сергій Володимирович,
Університет державної фіскальної
служби України, професор кафедри теорії
, історії права і держави та
конституційного права

Захист відбудеться 29 вересня 2021 р. о 09 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.02 Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, просп. Л. Ландау, 27.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, просп. Л. Ландау, 27.

Автореферат розісланий 25 серпня 2021 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вче-
ЗАГАЛЬН.**

**Л. Ю. Подорожній
РОБОТИ**

Актуальність теми дослідження. В умовах затвердження ключових постулатів щодо державно-управлінських перетворень на засадах демократичних, правових та соціальних інститутів та ідей, проблеми шлюбно-сімейних відносин відіграють ключову роль як фундаментальний елемент державно-суспільного життя. Сім'я є первинним соціальним осередком і джерелом відтворення соціуму, яке постає в якості виховного середовища в рамках якого формуються і закріплюються на побутовому рівні світоглядні, культурологічні та моральні основи життєдіяльності суспільства. Процес інтернаціоналізації соціокультурних норм детермінований, перш за все, сімейною соціалізацією. Разом з тим, доводиться констатувати, що аж до теперішнього часу в історико-теоретичній юридичній науці проблемам сім'ї та шлюбу уваги приділяється явно недостатньо, а наявні роботи носять або суто галузевий, або прикладний характер.

Актуальність проблем регулювання шлюбно-сімейних відносин і гострота питань, пов'язаних з ними, особливо помітні в нашій країні в умовах значних показників у депопуляції населення, а також, зростання кількості шлюбнорозлучних процесів, збільшення числа позашлюбних дітей та дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування. Ситуація, що склалася в сучасній Україні супроводжується посиленням нігілістичних тенденцій, які отримують своє вираження в криміналізації суспільних відносин, диференціації соціальної структури суспільства, посиленням конфліктності взаємин між представниками різних соціальних груп. Протидіяти подібним тенденціям можна за допомогою досить широкого спектру форм і методів впливу, в тому числі за допомогою зміцнення і стабілізації сімейних відносин. У сфері правового регулювання — це перш за все означає створення «якісного законодавства», яке було б направлене на дієве регулювання шлюбно-сімейні відносини, забезпечення реалізації прав і свобод за допомогою діючих юридичних гарантій, найважливіше місце серед яких відводиться державним гарантіям.

У свою чергу, законотворча і правореалізаційна діяльність в даній соціально-юридичній сфері неможлива без достатньої ідейно-теоретичної бази, що включає аналіз досвіду, накопиченого як вітчизняною політико-правовою думкою, так і зарубіжним науковим надбанням та досвідом. Звісно ж, що осмислення генезису проблеми правового регулювання шлюбно-сімейних відносин і її ретроспективний аналіз дозволять не тільки виробити діючий механізм вирішення проблеми правового регулювання відносин у сфері сім'ї та шлюбу в сучасних умовах, а й застережуть від здійснення можливих помилок, які мали місце в історичному минулому.

Проблематика, пов'язана із дослідженням правових засад шлюбно-сімейних відносин, привертала увагу багатьох науковців, але не дивлячись на це, головна увага була зосереджена, або на визначення загальних проблем права власності та права спільної власності подружжя, шлюбно-сімейних правовідносин та де яким засадам укладення та розірвання шлюбу, або на визначення державної політики у сфері шлюбно-сімейних відносин взагалі. Так, окремим питанням шлюбно-сімейних відносин присвячені праці науковців дореволюційного періоду: С. О. Григоровського, О. І. Загоровського, С. В. Калашникова, Н. Коркунова, О. І. Левицького, Н. Маркевича, П. О. Муллова, Д. І. Орлова, К. П. Победоносцева, В. І. Семеновського, А. С. Смикаліна, Н. Ф. Сумцова, К. М. Тютрюмова, С. С. Шашкова, Г. Ф. Шершеневича.

Шлюбно-сімейні відносини було предметом дослідження радянських учених: М. Г. Авдюкова, А. М. Белякової, В. І. Бошко, М. Ю. Брайчевського, Е. М. Ворожейкина, М. В. Гордона, О. Б. Дубровіної, С. І. Гусевої, О. С. Іоффе, В. С. Нерсисянца, А. М. Нечаєвої, К. С. Нижник, Н. В. Орлової П. Л. Полянського, Н. В. Рабіновича, М. О. Рейхеля, З. В. Ромовської, В. А. Рясенцева, Г. М. Свердлова.

Загальнотеоретичні питання з історії шлюбно-сімейних відносин та окремі питання сімейного права висвітлювалися в роботах вітчизняних науковців, які склали теоретико-методологічну базу дослідження, а саме: Л. М. Баранової, І. Й. Бойка, О. М. Головка, О. В. Дзери, К. Р. Добкіної, І. В. Жилінкової, В. М. Єрмолаєва, О. М. Калітенка, Р. А. Калужного, О. Л. Копиленка, Л. В. Красицької, С. В. Кудіна, В. С. Кульчицького, Н. М. Онищенко, В. І. Озель, І. М. Петренко, В. В. Россіхіна, О. І. Сафончика, М. М. Страхова, Б. Й. Тищика, І. Б. Усенка, Є. О. Харитонова, А. С. Чайковського, А. Є. Шевченка, О. О. Шевченка, Я. М. Шевченко, О. А. Явора та ін.

В той же час, варто констатувати, що аналіз галузевих робіт з сімейного права свідчить, що історико-правова спадщина або взагалі залишається поза увагою, або вивчається недостатньо. Таким чином, до цього часу не має жодного фундаментального та багатопланового історико-правового дослідження проблем правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у контексті становлення державно-правової системи України XVIII – XX століття, що додатково свідчить про високий рівень актуальності дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Роботу виконано відповідно до Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженої Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015, Стратегії розвитку наукових досліджень Національної

академії правових наук України на 2016–2020 роки, затвердженої постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., а також відповідно до Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 16 березня 2015 р. № 275, Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на 2016–2019 рр., схвалених Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 23 лютого 2016 р. (протокол № 2), комплексних науково-дослідних тем Харківського національного університету внутрішніх справ.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є виявлення закономірностей, основних тенденцій та особливостей генези правового регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні у XVIII – XX столітті.

Визначена мета обумовила постановку та вирішення таких дослідницьких задач:

- вивчити та систематизувати архівні матеріали і джерела права, проаналізувати та порівняти нормативно-правові акти і наукові дослідження стосовно теми дисертаційної роботи;
- уточнити наукову періодизацію еволюції правового регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні у XVIII – XX столітті;
- визначити правову природу та конкретні історико-правові умови формування та трансформації шлюбно-сімейних відносин в Україні;
- виявити загальні закономірності та тенденції становлення та трансформації правового регулювання шлюбно-сімейних відносин на українських землях, які перебували під владою інших держав та входили до складу УСРР-УРСР;
- з'ясувати причини, що сприяли реформуванню нормативно-правових засад укладення та розірвання шлюбу, а також права та обов'язки подружжя;
- охарактеризувати організаційно-правові форми взаємовідносин між батьками та дітьми у XVIII – XX столітті;
- з'ясувати особливості нормативно-правових засад реалізації державної політики у сфері захисту прав та законних інтересів дітей, позбавлених батьківського піклування;
- обґрунтувати специфіку державно-правового регулювання шлюбно-сімейних відносин в залежності від приналежності суб'єктного складу до окремого соціального стану;

- визначити систему органів державної влади, які прямо та опосередковано забезпечували правове регулювання шлюбно-сімейних відносин на українських землях;
- розкрити особливості організаційно-структурної будови інституту майнових відносин подружжя;
- охарактеризувати особливості становлення та трансформації майнових відносин подружжя у XVIII – XX столітті;
- узагальнити та систематизовано представити концептуальні ідеї щодо еволюції інституту майнових прав подружжя у XVIII – XX столітті.

Об'єкт дослідження становлять шлюбно-сімейні відносини на українських землях в їхньому історичному вимірі.

Предметом дослідження є правове регулювання шлюбно-сімейних відносин у контексті становлення державно-правової системи України XVIII – XX століття.

Методи дослідження. Розв'язання поставлених завдань здійснено за допомогою методу філософської діалектики, системи загальнонаукових та спеціально-наукових методів пізнання, які ґрунтуються на принципах об'єктивності, всебічності, комплексності та історизму.

Застосування *методу філософської діалектики* дало можливість зробити висновок щодо закономірностей та особливостей генези правового регулювання шлюбно-сімейних відносин через призму історико-правового розвитку від XVIII століття по теперішній час на основі змінності і зв'язків поглядів дослідників та науковців різних історичних періодів (розділи 1–4).

Серед загальнонаукових методів було використано *метод аналізу*, що дозволило виявити елементи, які становлять логічну структуру правового регулювання шлюбно-сімейних відносин. Зі свого боку *метод синтезу* дав можливість з'єднати ці елементи та встановити цілісність інституту шлюбно-сімейних відносин крізь історико-правовий аналіз (підрозділи 1.1, 2.2, 2.1, 2.3, 2.3, 3.1, 4.1, 4.2). *Герменевтичний метод* використано для доведення ряду положень за такими напрямками: інтерпретаційне вивчення наукових праць вітчизняних учених та формування авторської інтерпретації сутності таких понять як «шлюб» та «сім'я» (підрозділи 2.1, 2.2). *Метод абстрагування* було застосовано задля виділення характерних ознак, мети, принципів та інших концептуальних аспектів правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у їх ретроспективному аналізі. Вказаний метод забезпечив обґрунтування теоретичної конструкції, яка лягла в основу запропонованого у дисертаційній роботі модельного теоретичного підходу до визначення сутності

інституту майнових відносин подружжя (підрозділи 4.1, 4.2, 4.3, 4.4). За допомогою *формально-логічного методу* узагальнено доктринальні підходи до розуміння сутності шлюбно-сімейних відносин, їх сутності та трансформації контексті державно-управлінської діяльності (підрозділи 2.3, 2.3). *Метод дедукції* застосовано для обґрунтування гіпотетичних припущень щодо особливостей організаційно-правових форм взаємовідносин між батьками та дітьми, а також норм, що вміщують оціночні поняття, та особливостей тлумачення правових звичаїв. Використання *методу індукції* було спрямоване на обробку результатів нормотворчої, правореалізаційної, інтерпретаційної діяльності (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 4.1, 4.2, 4.3, 4.4). *Системно-функціональний метод* дозволив розглянути інститут майнових відносин подружжя як цілісну сукупність складників, які взаємодіють між собою, іншими системами і соціумом, виокремити форми взаємодії цих елементів і визначити їх функції (підрозділи 4.1–4.4).

Було використано і ряд спеціально-наукових методів, зокрема, *історико-генетичний* при аналізі розвитку шлюбно-сімейних відносин в історичному русі (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3); *історико-порівняльний* при розкритті сутності явищ та процесів, які стали об'єктом дослідження з метою виявлення спільних і відмінних рис конкретного історичного етапу (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 4.1), історико-системний при цілісному дослідженні правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у представленні історико-правових і хронологічних рамок (підрозділи 3.1–3.4, 4.1–4.4).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній юридичній науці здійснено спробу надати концептуальне обґрунтування та історико-правовий аналіз генези правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у контексті становлення державно-правової системи України XVIII – XX століття. В межах дисертаційної роботи обґрунтовано низку наукових концептуальних положень, висновків та узагальнень, які характеризуються важливим значенням для історико-правової науки України, зокрема:

у перше:

- з'ясовано, що шлюбно-сімейне право на прикладі становлення державно-правової системи у XVIII–XX столітті в Україні, будучи одним із найбільш усталених юридичних явищ, зазнало докорінної трансформації, перетворюючись із публічно-приватної у приватно-правову галузь;
- аргументовано доведено, що трансформація шлюбно-сімейних відносин як найбільш консервативна сфера, яка тісно пов'язана із підвалинами суспільства, відбувалась із збереженням

стабільності такого інституту як шлюб та мінливістю особистих немайнових та майнових відносин подружжя;

- обґрунтовано, що осмислення шлюбно-сімейних відносин як важливої складової суспільного життя спрямоване на забезпечення панування в Україні верховенства права та рівності чоловіка й дружини, протягом тривалого історичного періоду закріплювало формально-юридичну рівність не тільки за расовою, релігійною ознакою, але й за гендерною складовою;

- акцентовано увагу на тому, що чинне українське шлюбно-сімейне законодавство оперує такими категоріями та поняттями як «дитина», «охорона дитинства» як ключовими напрямками державних та громадських заходів у сфері забезпечення прав і свобод, в той час, як шлюбно-сімейне законодавство дорадянського періоду не диференціювало такі поняття як «дитина», «особа», «чоловік», «дружина» через відсутність чітко врегульованих юридичних показників та сутнісних характеристик представлених дефініцій, що було наслідком пануючої домінанти у державно-суспільному житті, яка визначала привілейований правовий статус чоловіка у порівнянні з жінкою;

- визначено, що в сучасних умовах існують шлюбно-сімейні інститути, тобто є суб'єкти, які забезпечують захист прав і свобод людини і громадянина як учасників шлюбно-сімейних відносин, на відміну від тривалого досліджуваного історичного періоду, де не передбачалось інституцій, які б опікувались правами людини у царині шлюбно-сімейних відносин;

удосконалено:

- наукові положення щодо визначення та сутнісного наповнення поняття «шлюб» та «сім'я», які у системі політико-правової думки досліджуваного періоду визначалися лише на підставі норм канонічного права, виходячи із взаємовідносин подружжя немайнового характеру;

- ключові підходи щодо розуміння інституту розірвання шлюбу, який в залежності від історико-правових хронологічних рамок уособлювався як цивільний правочин, що не потребує особливої процедури; як неприпустимий прояв непокори нормам моралі та порушення канонічних уявлень, що є наслідком застосування заходів впливу; як одна з ключових правомочностей кожного із членів подружжя;

- існуючі наукові знання щодо сутності правового регулювання шлюбно-сімейних відносин, детермінованих еволюційними процесами становлення державно-правової системи, за якої формування первинних регулятивно-охоронних систем в сфері

шлюбно-сімейних відносин у своїй основі мали передумови матеріального (з приводу спільного господарювання і продовження роду) та ідеологічного характеру (язичницька свідомість і міфологічна традиція пов'язана із розуміння сім'ї як складного союзу подружжя між собою і подружжя з дітьми, який виникає «на віки»);

- ключові підходи щодо сутності державно-правового регулювання шлюбно-сімейних відносин, яке залежало від приналежності особи до соціального, матеріального чи іншого становища та знаходило своє відображення у різних правових засадах регулювання майнових та немайнових відносин, зокрема: для дворянства — заборона реалізовувати право на усиновлення по відношенню до позашлюбних дітей з метою недопущення «проникнення у дворянський стан різночинного елементу»; для духівництва — покладення обов'язку на батька забезпечити отримання дітьми належного рівня освіти з метою подальшого відання церковними справами; для купецтва — наявність принципу рівності між дружиною та чоловіком щодо отримання правомочностей на ведення підприємницької діяльності задля стимулювання створення великих капіталів та підприємств, а також підвищення рівня оподаткування населення; для селянства — втручання з боку держави лише у відносини, які стосуються господарського інтересу та делегування інших повноважень поміщикам;

- існуючі знання щодо системи органів та установ, які прямо та опосередковано брали участь у регулюванні шлюбно-сімейних відносин, зокрема шляхом їх доповнення комерційними судами, які серед іншого, вирішували справи пов'язані із призначенням опікунів та піклувальників для малолітніх сиріт із купецького стану, що проживали на підвідомчій суду території, наприклад, за інформацією архівних хронік, в Одесі та Феодосії;

- наукову періодизацію еволюції та трансформації правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у XVIII – XX столітті;

набули подальшого розвитку:

- положення про основні процесуальні форми, зміст, спрямованість, організаційну структуру органів державної влади направлену на визначення правових засад регулювання шлюбно-сімейних відносин;

- погляди щодо становлення і правового визначення питання про конкуренцію та юридичну силу норм, які підлягають застосуванню у конкретних шлюбно-сімейних правовідносинах: норм звичаєвого права та традицій; норм канонічного та церковного права; норм позитивного права;

- інтерпретація законодавчої та нормативно-правової бази еволюції інституту майнових прав подружжя на сучасному етапі українського державотворення;

- положення що основним джерелом правового регулювання шлюбно-сімейних відносин в сучасних умовах вітчизняного державотворення є кодифіковане позитивне право, внаслідок чого феномен шлюбно-сімейного права та його унікальність полягає в тому що історично сформувавшись як галузь публічного права та будучи суто поліджерельним під активним впливом канонічного права, внаслідок відокремлення церкви від держави, здійснюється докорінна зміна джерел правового регулювання, якими постають виключно акти законодавства;

- наукові уявлення про систему політико-правових, соціально-економічних та законодавчих чинників, які зумовили трансформацію інституту майнових прав подружжя.

- **Практичне значення** одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дисертації, основні положення та висновки, викладені в ній, можуть бути використані:

- у навчальному процесі – при підготовці навчальних посібників та підручників з історії держави і права України, історії держави і права зарубіжних країн, теорії держави і права, сімейного права, цивільного права (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 25.01.2021 р.);

- у науково-дослідній сфері – як фундаментальна основа для подальших історико-правових, теоретичних та прикладних досліджень правового регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні, а також для розвитку вітчизняної доктрини сімейного, цивільного права (акт впровадження Національного авіаційного університету від 08.09. 2021 р.);

- у правозастосовній діяльності – результати дисертаційного дослідження сприятимуть упорядкуванню регламентування шлюбно-сімейних відносин;

- у галузі правотворчої діяльності – для вдосконалення шлюбно-сімейного законодавства;

- у правовиховній діяльності – для підвищення рівня правосвідомості, професійно-правової культури службових та посадових осіб органів державної влади й управління, дослідників-правників (акт впровадження Бердянського університету менеджменту і бізнесу від 28.01. 2021 р.);

Апобація результатів дослідження. Основні наукові положення та результати дисертаційного дослідження висвітлені у доповідях на наукових, науково-практичних та інших наукових

заходах, зокрема: «День пам'яті і день перемоги: історико-правові аспекти Другої Світової війни» (м. Ірпінь, 13 травня 2015 р.); «Національна ідея та правосвідомість в умовах трансформації сучасного українського суспільства» (м. Ірпінь, 16 грудня 2015 р.); «Роль юриспруденції у формуванні сучасного суспільства» м. Київ, 7 жовтня 2016 р.); «Розвиток Української держави в умовах активізації євроінтеграційних процесів» (м. Київ, 01 березня 2017 р.); «Пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Н. Р. Нижник» (м. Ірпінь 19 жовтня 2017); «Пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Н. Р. Нижник» (м. Ірпінь 3 жовтня 2018); «Розвиток Української держави в умовах активізації євроінтеграційних процесів» (Київ, 27 березня 2018); «Пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Н. Р. Нижник» (м. Ірпінь 17 жовтня 2019); «Законодавство: історія розвитку, соціальна обумовленість та вдосконалення» (м. Бердянськ, 28-29 березня 2019 р.); Актуальні питання корпоративного права та права інтелектуальної власності (м. Київ, 2019.); «Законодавство: історія розвитку, соціальна обумовленість та вдосконалення» (м. Бердянськ, 19-20 березня 2020 р.); Актуальні проблеми сучасного законодавства України (м. Київ, 25 квітня 2020); «Пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Н. Р. Нижник» (м. Ірпінь 27 жовтня 2020.); «Законодавство: історія розвитку, соціальна обумовленість та вдосконалення» (м. Бердянськ, 25-26 березня 2021 р.); «Фінансова політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки» (м. Ірпінь 07 квітня 2021).

Публікації. Основні висновки та окремі положення дисертаційного дослідження викладені у двох монографіях (одноосібна і колективна), 22 наукових статтях у наукових фахових виданнях України й іноземних держав, 15 тезах доповідей на науково-практичних конференціях та засіданнях тематичних «круглих столів».

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, які містять 14 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації – 422 сторінок із них 366 сторінок основного тексту, список використаних джерел займає 40 сторінок та складається із 463 найменування, додатки розміщено на 16 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначається її зв'язок із науковими програмами, планами, темами, мета і завдання, об'єкт і предмет, методи дослідження, розкривається наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, наводяться відомості про апробацію результатів і публікації.

Розділ 1. «Історіографічна, методологічна та джерельна база дослідження» починається із *підрозділу 1.1. «Стан наукової розробки проблеми»*, де проведено науковий аналіз літератури історичного та юридичного характеру щодо виокремлення окремих аспектів правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у контексті становлення державно-правової системи.

Наголошено на тому, що на думку окремих дослідників, історіографічний аналіз варто оцінювати з моменту проголошення на українських землях влади Російської імперії, адже саме внаслідок реформ Петра I починається період формування якісно-нових законодавчих актів у сфері цивільних та сімейних відносин. Відтак, саме в цей період відбувається посилення ролі світського законодавства, за допомогою якого влада намагалася усунути прогалини в існуючому канонічному праві. Натомість як свідчать окремі архівні хроніки, уряд швидше не прагнув коригувати норми церковного права, а вирішував більш приземлені завдання: розвиток певних галузей промисловості, збільшення скарбниці, забезпечення добробуту дворянства. Виходячи з цього, представляється невірною теза про те, що саме діяльність Петра I започаткувала новий етап у реформуванні сімейного права на українських землях.

Констатовано, що серед перших дослідників інституту шлюбу в радянському цивільному і сімейному праві відзначились учені-юристи: О.І. Загоровський, Й. О. Покровський, Г. Ф. Шершеневич та ін. У подальшому поміж дослідниками інституту шлюбу в радянському та вітчизняному цивільному і сімейному праві відомі такі вчені-юристи, як: Є. М. Ворожейкін, В. А. Грачова, О. В. Дзера, М. В. Єршова, І. В. Жилінкова, Ю. А. Корольов, О. М. Кудрявцев, Б. Л. Леонідова, В. Ф. Маслов, М. Т. Оридорога, Н. В. Орлова, Н. В. Рабінович, В. О. Рясенцев, Г. М. Свердлов, Є. О. Харитонов, Ю. С. Червоний, Д. М. Чечот, Л. В. Чуйко, Я. М. Шевченко, Н.А. Шишагіна, М. Г. Юркевич та ін.

Праці зазначених учених і в сучасності є основним підґрунтям для науковців і практиків при вирішенні низки питань відносно поняття шлюбу та його правової природи, підстав укладення і припинення шлюбу, правових наслідків припинення і розірвання

шлюбу тощо. Відтак, варто зауважити, що О. М. Калітенко проводила дослідження проблем правового регулювання особистих немайнових прав і обов'язків подружжя, питань щодо виникнення спільності подружнього майна, інших майнових відносин подружжя, а також питання регулювання шлюбного договору, або контракту. Інший науковець, А. О. Овчатова-Редько розглядала майнові правовідносини, що виникають між чоловіком і жінкою, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах. Водночас питання щодо правового регулювання відносин між чоловіком і жінкою, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі, тобто питання правового регулювання фактичних шлюбних відносин, досліджувала також і такий науковець, як Я. М. Шевченко, котра сконцентрувала увагу на висвітленні питань щодо майнових відносин фактичного подружжя стосовно визначення права спільної сумісної власності. Вітчизняна вчена Т. О. Ариванюк досліджувала питання майнових відносин подружжя, зокрема питання законодавчого визначення і регулювання правового режиму майнових відносин подружжя. В той же час, А. Д. Кидалова у своїх дослідженнях здійснила аналіз проблем, які виникають при припиненні шлюбу, зокрема в результаті розлучення подружжя, в якого є неповнолітні діти. Науковець дослідила розлучення, які виникають у сучасному суспільстві, особливо у світлі євроінтеграції, та сконцентрувала увагу на розгляді цього питання з двох боків – релігійно- морального та юридичного, використовуючи історично-пізнавальний метод дослідження. Питання припинення шлюбу за законодавством України також розглядала науковець А. Б. Болховітінова, яка досліджувала припинення шлюбу в судовому й адміністративному порядках. Загальні питання укладення та розірвання шлюбу досліджувала О. Ю. Бикова, яка сконцентрувала увагу дослідження на висвітленні питань: порядку укладення шлюбу, досягнення шлюбного віку, розірвання шлюбу, а також питань, які стосувались ситуацій щодо відмови від укладення шлюбу. Дослідження П. І. Шевчук були також присвячені загальним питанням укладення і розірвання шлюбу. Науковець розглядав ці питання з урахуванням поширення в державі укладення шлюбів між громадянами України та іноземними громадянами.

Однак за наявності великої різноманітності наукових досліджень щодо вивчення проблем шлюбу і сім'ї, на сьогодні відсутнє комплексне дослідження теоретичних і практичних питань щодо правових засад становлення й трансформації шлюбно-сімейних відносин у контексті становлення державно-правової системи у історико-правовому осяганні. Досить впливовим історико-правовим дослідженням у вітчизняному науковому колі направленим на

дослідження становлення й розвитку окремих інститутів шлюбно-сімейного права є монографія А. Є. Шевченка та В. І. Озель «Становлення та розвиток основних інститутів українського шлюбно-сімейного права Х – XIX століття» (2015 року), яка по праву є першим узагальнюючим та комплексним, логічно завершеним історико-правовим дослідженням, що розглядає процеси становлення й еволюції основних інститутів українського шлюбно-сімейного права, де на основі сучасних наукових підходів історичних форм укладення шлюбу, підстав та порядку розлучення та припинення шлюбних відносин, виокремлено особливості правового регулювання сімейних відносин у період з Х по XIX століття. Таким чином, наукові розробки присвячені комплексному дослідженню правового регулюванню шлюбно-сімейних відносин у контексті становлення державно-правової системи України у XVIII – XX столітті, практично відсутні.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження» зазначено, що джерельну базу наукової розвідки складає комплекс нормативно-правових актів; архівних джерел; довідково-статистичних матеріалів; спогадів правників; періодичних видань. До числа найбільш важливих витоків джерельної бази слід віднести нормативно-правові акти, які стали частиною джерельної бази дисертаційного дослідження та вивчалися за допомогою: «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (1743 рік), Зводів законів Російської імперії, опублікованого Відділенням власної імператорської канцелярії у 10-ти томах (1857 рік), Повного зібрання законів Російської імперії від 12 грудня 1825 року по 28 лютого 1881 року у 55-ти томах (1830 – 1885 рік); Повного зібрання законів Російської імперії від 01 березня 1881 року по 1913 рік у 33-ти томах (1885–1913 рік), Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану (1926 рік), Кодексу про шлюб та сім'ю (1969 рік), Сімейного кодексу України (2002 рік) тощо.

Підґрунтям для вивчення питань правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у контексті становлення державно-правової системи України у досліджуваній період стали документи, які містяться в центральних і обласних архівних установах. Зокрема у Центральному Державному історичному архіві України в місті Києві (фонд 59, 127, 130, 204, 990, 1807, 2227); у Державному архіві Київської області (фонди 1052, 10541, 1055, 1060, 1260, 1302, 1352, 1449, 1455, 1550, 17, 1725, 1726, 1727, 1728, 1732, 229, 226, 346, 358, 787, 8, 803, 881, 894, 921, Р-1533, Р-230, Р-2628, Р-2807, Р-4113, Р-4915, Р-5271, Р-5303, Р-5634, Р-640, Р-744); Державному архіві Харківської області (фонди 1021, 11, 227, 228, 283, 298, 3, 40, 571, 572, 573, 578, 722, 958, Р-1647, Р-452, Р-466, Р-472, Р-474, Р-481, Р-483, Р-488, Р-493, Р-503, Р-505, Р-921); Державному архіві Одеської області (фонди 133,

314, 37, 79, 896, 897, 898, 900, 905, 910, 918, 924, 926); Державному архіві Львівської області (фонд 131); Державному архіві Тернопільської області (фонд 206).

Отже, при виконанні дисертаційної роботи автором було використано різні за видовою приналежністю та змістом джерела необхідні для вирішення визначених дисертаційних цілей та завдань з метою більш глибокого та всебічного, комплексного осмислення правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у контексті становлення державно-правової системи України у XVIII – XX столітті

У підрозділі 1.3 «Теоретико-методологічні засади дослідження» надано розгорнуту характеристику методологічної основи дисертації та зазначено, що вона базується на універсальному діалектичному методі пізнання. Беручи до уваги предмет дисертаційної роботи найбільш оптимальним видався міждисциплінарний підхід для проведення науково-дослідної роботи, який можна визначити як єдність й неподільність найрізноманітніших рівнів та елементів методології пізнання. А отже, вказані судження стали основою для поєднання принципів доповнюваності та комплектності окремих інститутів шлюбно-сімейних відносин в досліджуваній період не лише з позицій юридичного аналізу, але й з урахуванням соціологічного, історичного, філософського підходів.

Важливого значення у процесі проведення дисертаційної роботи набув принцип історизму, за допомогою якого було здійснено історичну періодизацію розвитку й становлення правових засад регулювання шлюбно-сімейних відносин. Окрім того, зазначені обставини дозволили з'ясувати причини й передумови, що сприяли становленню та трансформації шлюбно-сімейних відносин в контексті державно-управлінської діяльності.

Розв'язання поставлених завдань здійснено за допомогою методу філософської діалектики, системи загальнонаукових та спеціально-наукових методів пізнання, які ґрунтуються на принципах об'єктивності, всебічності, комплексності та історизму. Застосування методу філософської діалектики дало можливість зробити висновок щодо закономірностей процесу становлення правового регулювання шлюбно-сімейних відносин через призму історико-правового розвитку від XVIII століття по теперішній час на основі змінності і зв'язків поглядів дослідників та науковців різних історичних періодів. Серед загальнонаукових методів було використано метод аналізу, що дозволило виявити елементи, які становлять логічну структуру правового регулювання шлюбно-сімейних відносин. Зі свого боку метод синтезу дав можливість з'єднати ці елементи та встановити

цілісність інституту шлюбно-сімейних відносин крізь історико-правовий аналіз. Герменевтичний метод використано для доведення ряду положень за такими напрямками: інтерпретаційне вивчення наукових праць вітчизняних учених та формування авторської інтерпретації сутності таких понять як «шлюб» та «сім'я». Метод абстрагування було застосовано задля виділення характерних ознак, мети, принципів та інших концептуальних аспектів правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у їх ретроспективному аналізі. Вказаний метод забезпечив обґрунтування теоретичної конструкції, яка лягла в основу запропонованого у дисертаційній роботі модельного теоретичного підходу до визначення сутності інституту майнових відносин подружжя. За допомогою формально-логічного методу узагальнено доктринальні підходи до розуміння сутності шлюбно-сімейних відносин, їх сутності та трансформації контексті державно-управлінської діяльності. Метод дедукції застосовано для обґрунтування гіпотетичних припущень щодо особливостей організаційно-правових форм взаємовідносин між батьками та дітьми, а також норм, що вміщують оціночні поняття, та особливостей тлумачення правових звичаїв. Використання методу індукції було спрямоване на обробку результатів нормотворчої, правореалізаційної, інтерпретаційної діяльності. Системно-функціональний метод дозволив розглянути інститут майнових відносин подружжя як цілісну сукупність складників, які взаємодіють між собою, іншими системами і соціумом, виокремити форми взаємодії цих елементів і визначити їх функції. Історико-генетичний метод було використано при аналізі розвитку шлюбно-сімейних відносин в історичному русі, а історико-порівняльний – при розкритті сутності явищ та процесів, які стали об'єктом дослідження з метою виявлення спільних і відмінних рис конкретного історичного етапу. Історико-системний метод було застосовано при цілісному дослідженні правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у представленні історико-правових і хронологічних рамок.

Розділ 2. «Гене́за становлення інституту шлюбно-сімейних відносин в Україні (XVIII – XX століття)» складається із трьох підрозділів. У підрозділі 2.1 *«Еволюція становлення поняття «сім'я» та «шлюб» у системі політико-правової думки»* констатовано, що шлюб визначався в світському праві в найзагальнішому вигляді, значний вплив надавали норми церковного права і норми моралі і моральності суспільства взагалі. Це було пов'язано з тим, що багато відносин, що виникають у шлюбі, не могли бути врегульовані світським правом в силу неможливості встановлення санкцій за їх неналежне виконання; церковне право також в основному регулювало

лише ритуальну сторону укладення шлюбу; моральні ж норми регулювали основу шлюбу – особисті відносини подружжя.

Акцентовано увагу на тому, що у першій половині XX століття вчені, які розглядають загальнотеоретичні правові питання сім'ї та шлюбу, брали за основу роботу Фрідріха Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Вважалося, що в ній викладені вихідні положення історії людського суспільства і в тому числі про історію походження та розвитку сім'ї, а отже, виклад основних положень цієї роботи відобразить існуючі теоретичні уявлення про шлюб та сім'ю до моменту проголошення незалежності.

Визначення понять «шлюб» і «сім'я» значно змінювалися з плином часу, що було викликано змінами, які відбуваються в суспільстві і державі. Поняття «шлюб» і «сім'я» мають два аспекти – соціологічний та юридичний. Для визначення шлюбу і сім'ї в соціологічному значенні велику роль відіграють особисті відносини суб'єктів шлюбу і сім'ї, які практично не можуть бути врегульовані правом і не враховуються при визначенні шлюбу і сім'ї в юридичному розумінні. У шлюбі можна умовно виділити різні групи відносин: духовні, фізичні і матеріальні. Духовні та фізичні відносини, що виникають у шлюбі, не можуть бути врегульовані правом в силу їх особливостей, не можуть бути встановлені імперативно, не можуть бути і встановлені санкції за їх порушення. Релігія, розглядаючи шлюб як таїнство, намагалася нормами церковного права впливати на особисті відносини подружжя. Існуюча точка зору, що шлюб є інститутом особливого роду, оскільки він відповідає моральній природі людини, його етичних уявлень, не враховує того, що в залежності від розвитку суспільства і окремих його суб'єктів етичні погляди змінюються. Кожна людина, будучи особистістю, має свою систему цінностей, в якій існують свої етичні уявлення. Кожне суспільство має свою систему норм моралі і моральності, яка може відрізнятися від існуючих в інших суспільствах і яка може змінюватися з плином часу. Розглядаючи шлюб, як договір, слід зробити застереження, що таке визначення стало можливо лише з прийняттям нового законодавства про шлюб та сім'ю, яке дозволяє учасникам шлюбних правовідносин врегулювати практично всі сторони сімейного життя самостійно, а при неможливості скористатися диспозитивними нормами законодавства. Існуючі обмеження захищають одних суб'єктів від несумлінності інших, що повністю відповідає і нормам цивільного права.

Доведено, що вступаючи в шлюб, люди тим самим створюють для себе шлюбні відносини, частиною яких є шлюбне правовідношення, тобто відношення, що випливає з шлюбу і

врегульоване нормами права. Крім нього в шлюбне правовідношення входять і особисті відносини, які не можуть бути врегульовані нормами права в силу притаманних їм особливостей. Оскільки чинне законодавство допускає укладення між подружжям шлюбного договору і інших окремих угод, можна сказати, що і шлюбне правовідношення вже не завжди виникає при укладенні шлюбу. Адже при укладанні шлюбного договору подружжя може встановити права та обов'язки, що істотно відрізняються від передбачених законодавством. Обмеження при укладенні договору є загальними для всіх галузей права, а не специфічними для сімейного. Іншими словами, в частині шлюбних правовідносин шлюб є цивільно-правовим договором, а в частині ж, що виходить за межі правового регулювання – це інститут особливого роду і це соціологічний інститут, який багато в чому схильний нормам моралі і моральності, існуючим в суспільстві.

Підрозділ 2.2 «Концептуальні засади правового регулювання шлюбно-сімейних відносин: ретроспективний аналіз» присвячений аналізу окремих сутнісних аспектів правового регулювання шлюбно-сімейних відносин, де зауважено, що з плином часу суттєво змінилося шлюбно-сімейне законодавство та концептуальні особливості його змісту, адже чинне законодавство імперативно регулює досить невелику кількість правовідносин, в основному, тих, які за матеріальним змістом потребують допомоги подружжя. Всі інші норми диспозитивні та дозволяють подружжю самим встановлювати регулювання своїх відносин за допомогою шлюбного договору та інших угод. Правове регулювання сімейних відносин спрямоване насамперед на охорону прав та інтересів членів сім'ї, на формування між ними відносин, побудованих на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і відповідальності один перед одним, на створення в родині необхідних умов для виховання дітей, на зміцнення сім'ї. У правових актах держава намагається не втручатися в суто особисті відносини громадян, обмежуючись встановленням таких обов'язкових правил, які необхідні для зміцнення сім'ї, для здійснення і захисту прав і законних інтересів її членів. Метою сімейного законодавства є встановлення правових умов, максимально сприятливих в існуючій соціально-економічній ситуації для зміцнення сім'ї. При цьому необхідно прагнути до встановлення в родині таких відносин, при яких знайшли б своє повне задоволення інтереси особистості і були створені необхідні умови, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток кожного члена сім'ї, виховання дітей.

Наголошено, що сімейні правовідносини складають частину суспільних правовідносин, відтак їх регулюванню присвячені норми сімейного права. Багато авторів намагалися визначити, якими саме

відмінними рисами суспільних відносин вони характеризуються, адже без визначення цих особливостей, властивих тільки сімейних правовідносин, унеможлиблюється процес їх сутнісного розуміння. Відтак, з точки зору ретроспективного аналізу, слід зазначити, що сімейні відносини схожі з іншими майновими відносинами цивільного права, однак сімейним відносинам притаманні значні відмінності, наприклад в основі цивільних відносин лежать господарські потреби, в основі сімейних — потреби фізичної природи і морального почуття. Майнові права полягають в пануванні над річчю, сімейні права ставлять в певну особисту залежність одного члена сім'ї від іншого і створюють певне положення для них. Майнові відносини легко виміряти, а у сімейних відносинах це не досить просто. Зміст майнових відносин вільно визначається сторонами, зміст сімейних відносин зазвичай визначається самою природою, веління якої право тільки освячує.

Залежно від того, з приводу яких благ складаються стосунки, вони поділяються на особисті немайнові і майнові. Особисті немайнові сімейні відносини мають своїм об'єктом нематеріальні блага. До їх числа відносяться правовідносини, пов'язані зі вступом у шлюб і його припиненням, особисті відносини подружжя, вибір імені, місця проживання та ін. Серед сімейних відносин більшу частину складають особисті немайнові відносини, але лише деякі з них утворюють правовідносини. Це пов'язано з тим, що право практично не може регулювати дані відносини в зв'язку з їх специфікою: індивідуальністю, змінністю, схильністю впливу норм моралі і моральності, які існують у суспільстві.

Запропонована класифікація майнових прав, зокрема майнові відносини подружжя можна розділити на дві групи: взаємовідносини між собою та їх відносини з третіми особами, причому чоловік і дружина виступають як єдиний суб'єкт. Відносини подружжя між собою можна розділити на відносини, врегульовані нормами закону, і відносини, врегульовані договором між подружжям. Відносини, регульовані законом, складаються з приводу роздільного майна (аліментні відносини і угоди подружжя між собою) і з приводу спільного майна (здійснення подружжям правомочностей власника: володіння, користування, розпорядження). Тоді як відносини, врегульовані договірними нормами, виникають з шлюбного договору (з приводу майна, з приводу надання утримання, з приводу відповідальності за зобов'язаннями) і з аліментної угоди (аліментні відносини). За рамками даної класифікації залишаються майнові відносини подружжя, в які вони можуть вступати незалежно один від одного як суб'єкти цивільного права — це відносини з приводу

відповідальності за особистими боргами і з приводу здійснення правомочностей власника щодо роздільного майна.

У підрозділі 2.3 *«Становлення та трансформація шлюбно-сімейних відносин в контексті державно-управлінської діяльності»* розкриваються змістовні аспекти становлення й розвитку шлюбно-сімейних відносин як головного напрямку державно-управлінської діяльності. Відзначено, що особливості правового регулювання сімейних відносин прямо пов'язані з предметом регулювання. Сім'я сама по собі таким предметом не є. Тому держава регулює лише відносини, які складаються в сім'ї, а також визначає умови, порядок виникнення прав і обов'язків, передбачених діючим сімейним законодавством, яке включає такі сфери впливу як: умови і порядок вступу в шлюб, припинення шлюбу та визнання його недійсним; особисті немайнові та майнові відносини між членами сім'ї: подружжям, батьками і дітьми (усиновителями і усиновленими); особисті немайнові відносини між іншими родичами та іншими особами у випадках, передбачених сімейним законодавством; форми і порядок влаштування в сім'ю дітей, які залишилися без піклування батьків. Зазначений перелік питань, що підлягають сімейно-правового регулювання, є вичерпним, його можна розширити лише у випадках, спеціально передбачених законом. Таким чином, до предмету регулювання відносяться підвладні сімейному законодавству відносини, учасники яких є носіями (суб'єктами) певних прав і обов'язків. У число суб'єктів входять подружжя, батьки, інші члени сім'ї, а зв'язок між ними виражається в тому, що праву одного суб'єкта відповідає обов'язок іншого, тому кожен член сім'ї одночасно є носієм, як прав, так і обов'язків, оскільки права одного забезпечуються виконанням обов'язків іншого.

Існує багато способів державно-правового впливу на сімейні відносини. Найбільш важливий з них – надання будь-якому учаснику цих відносин права діяти певним чином. Одночасно суб'єкт права є і носієм відповідних обов'язків (обов'язкових з точки зору держави дій і вчинків). В результаті виникає своєрідний баланс, коли завдяки виконанню обов'язків реалізується право. Так, батьки, виконуючи свої обов'язки по вихованню дітей, забезпечують їх право на виховання. І навпаки, невиконання обов'язків тягне за собою порушення відповідного права. Такий самий типовий спосіб правового регулювання сімейних відносин. Дуже важливо, що сучасне сімейне законодавство на відміну від колишнього робить пріоритетними саме права, і це повною мірою відповідає Конституції, де говориться про визнання і гарантії прав та свобод людини і громадянина. До числа дієвих і поширених способів регулювання сімейних відносин

відносяться також містяться в сімейному законодавстві методи заборони і дозволу. Саме заборони відігравали головну роль в регулюванні відносин між статями в ранніх етапах розвитку суспільства.

Розділ 3. «Правове регулювання здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків на українських землях у складі Російської імперії» охоплює коло питань щодо правових засад укладення шлюбу, організаційно-правових форм взаємовідносин між батьками та дітьми, а також окремих аспектів державної політики у сфері захисту прав та законних інтересів дітей.

У підрозділі 3.1 «Правові засади укладення та розірвання шлюбу, юридичні права та обов'язки подружжя» констатовано, що саме метричні книги були аж до ХХ століття на українських землях були єдиним достовірним джерелом встановлення року народження, числа народжених та померлих, наявності факту вінчання і кількості раз вступу однією особою в шлюб і без них неможливо було дотримання цілого ряду умов укладення шлюбу. Тому, у ХVІІІ столітті з'явилися обставини, які породжували відступ від основного правила укладення шлюбу — церковного вінчання. Приводом для цього послужило рішення щодо дозволу православним християнам вступати в змішані шлюби — шлюби з християнами інших конфесій.

При визначенні правових засад укладання шлюбу в історико-правовому аспекті найбільш важливою умов здійснення шлюбних прав залишалося встановлення віку вступу в шлюб. Питання про вік молодят в ХVІІІ столітті вирішувалося окремим указом, який закріплював віковий ценз для чоловіків в 20 років, для жінок — в 17 років, причому, саме в даний період було скасовано візантійську норму про можливість укладення шлюбу в більш ранньому віці. У 1774 році Синод наказував духовенству, укладаючи шлюб, мати інформацію про те, що вступаючі у шлюб юнаки мали не менше 15 років, а дівчата — 13 років. Швидше за все це було не введення нового шлюбного віку, а неточне цитування норм канонічного права, або навмисне перекручування норми з метою знайти компроміс з населенням, поданий таким чином, ніби Синод не пішов на пом'якшення канонічних установлень, адже недотримання законодавства про шлюбний вік розглядалося як порушення не тільки цивільного закону, але і кримінального, відтак за вступ у шлюб раніше або пізніше встановленого віку наречений і наречена, батьки, опікуни або старші родичі, яким було відомо про такі обставини піддавалися тюремному ув'язненню на термін від двох до чотирьох місяців, або арешту.

У підрозділі 3.2 «Організаційно-правові форми взаємовідносин між батьками та дітьми» звернено увагу на те, що в контексті становлення організаційно-правових форм взаємовідносин між батьками та дітьми, законодавець використовував позитивний досвід класичної інституціоналізації батьківської влади з урахуванням специфіки національних традицій. Влада батьків розповсюджується на дітей обох статей і всякого віку з різницею в межах, відповідно до діючого позитивного права. Батьківська влада дещо обмежувалася лише з надходженням синів на службу і виходом дочок заміж: дочка не могла одночасно підкорятися владі чоловіка і батьків. Батьки мали право вимагати видачі дітей від будь-якої особи незалежно від того, відповідало це інтересам дітей чи ні. Позбавлення батьківських прав, законодавство не закріплювало, за винятком одного випадку, коли православні батьки виховували своїх дітей в іншій вірі.

Визначено, що правовий зв'язок матері і дитини встановлювався на підставі визнання кровного споріднення. При відсутності такого визнання, кровну спорідненість дитини і жінки підтвердити можна було лише відповідним метричним записом чи її власноручним письмовим підтвердженням. У даному випадку встановлювався сімейно-правовий зв'язок між матір'ю і дитиною. Така обмежена кількість способів доказу обґрунтовувалася необхідністю захисту дівчат із благородних родин, які народили дитину поза шлюбом, від можливого шантажу.

Конфліктні ситуації між членами сім'ї вирішувались загальними судами, а згодом для розгляду скарг батьків на дітей був створений совісний суд, який вів слідство та розглядав цивільні справи в порядку процедури примирення. Надавати суду докази провини своїх дітей батьки зобов'язані не були: дослідження цього питання вважалося недоречним. У дітей запитували, що вони можуть сказати в своє виправдання. Але якщо в їх відповідях містилося щось, що могло бути кваліфіковано як наклепи на батьків, або вираз неповаги, це тільки посилювало провину дітей. Відтак, влада батьків розповсюджувалась на дітей обох статей і всякого віку з різницею в межах, відповідно до чинного закону та дещо обмежувалася лише з надходженням синів на службу і виходом дочок заміж: дочка не могла одночасно підкорятися владі чоловіка і батьків. Батьки мали право вимагати видачі дітей від будь-якої особи незалежно від того, відповідало це інтересам дітей чи ні. Позбавлення батьківських прав, законодавство не знало, за винятком одного випадку, коли православні батьки виховували своїх дітей в іншій вірі.

У підрозділі 3.3 «Нормативно-правові засади реалізації державної політики у сфері захисту прав та законних інтересів дітей

позбавлених батьківського піклування» доведено, що громадське піклування перебувало на перехідній стадії від неформалізованого піклування до організованого, обов'язкового, від громадського і факультативного — до нагляду як особливої задачі державного управління. Відтак, постає очевидно, що починаючи з XVIII століття йшов процес становлення системи піклування про дітей. Однак нормативні акти аж до другої половини XX століття, не давали чіткого визначення адміністративного, законного піклування про потребуючих як обов'язкової функції держави. В результаті під поняттям «громадського піклування» часто розумілось адміністративне або державне. Дитяче піклування, що було однією з галузей благодійності, ставало відображенням її загального стану. Справа піклування дітей регулювалось як з боку держави, так і з боку відомств благодійної спрямованості станового, урядового і напівурядового характеру. Земства та міські органи, які були зобов'язані стати органами державного піклування, зливалися в своїй діяльності з різними благодійними закладами. В силу зазначених причин, громадське піклування в цілому, як і дитяче піклування зокрема, до початку XX століття перебувало на перехідному етапі до організованого, підстави якого були закладені ще в XVIII столітті.

У підрозділі 3.4 *«Державно-правове регулювання шлюбно-сімейних відносин окремих верств населення»* з'ясовано, що подружні стосунки стають предметом регулювання світського законодавства у зв'язку з становим поділом суспільства. Охороняючи, перш за все, станову честь феодалних груп населення, уряд встановив плату за образи дружин по статусу чоловіків. Надалі ця залежність правового положення дружин від статусу їх подружжя буде розвинена в зв'язку з завершенням правового оформлення станового ладу. Зокрема, закріплений законодавством XVIII — XIX століть обов'язок чоловіків утримувати дружин «за станом» зовсім не було пов'язано з турботою уряду щодо взаємної подружньої матеріальної підтримки. Дане законоположення вимагало від чоловіків відповідності становим стандартам, в даному випадку — питанні забезпечення їх дружинам необхідного достатку для ведення солідного способу життя, притаманного їх соціального становища. Таким чином, те, що в літературі традиційно вважається історією законодавства про шлюб, в певній частині можна з достатньою обґрунтованістю класифікувати як історію законодавства про дворянство. При цьому розглянуті історично сформовані правові інститути в результаті систематизації законодавства в першій третині XIX століття були до певної міри скоригованими та запозиченні й замінені західними правовими нормами. Однак ця корекція не була цілком вдалою. Так, хоча і з'явився невідомий до того часу правовий

інститут влади чоловіка над дружиною, роздільність подружньої власності могло паралізувати практичну реалізацію положень про підлегле положення дружини, про її слухняність чоловіку і навіть про спільне проживання подружжя.

Констатовано, що правове регулювання відносин дітей і батьків дворянського стану служило, по-перше, цілі відтворення служивого населення, а по-друге, цілі охорони родової власності. Отже, ці відносини з точки зору влади мали вторинний характер у порівнянні із загальним завданням організації станової держави. Відносно духовенства, як і щодо дворянства, уряд не міг допустити присвоєння позашлюбними дітьми статусу їх фактичних батьків. Однак причини для такого ставлення були різні. Інтереси дворянських родів вимагали, щоб влада відтінала сторонніх людей від участі в спадкуванні родової нерухомості. Відносно духовенства влада займала іншу позицію: вона не могла допустити довільне збільшення чисельності цього прошарку і з цієї метою вселяю не допускала розширення за допомогою різних засобів. Те, що уряд з питання про законність народження відносно духовенства виходив зовсім з інших підстав, ніж по відношенню до дворянства, видно з ще одної цікавої обставини, наприклад для дворянина приналежність до певного роду давала право носіння родового прізвища, а для церковників поняття «родове прізвище» зовсім не існувало.

Розглядаючи церковне служіння в якійсь мірі, як різновид державної служби, держава поклала на духовенство обов'язок готувати своїх дітей до вступу в семінарії і після досягнення певного віку віддавати їх туди на навчання. У цьому чітко простежується схожість обов'язків батьків дворянського звання, які також були зобов'язані забезпечувати отримання своїми дітьми належного рівня освіти. Однак дворяни вже з другої половини XVIII століття зуміли скинути з себе службове ярмо, тому і їх обов'язок по підготовці дітей до державної служби втратило колишню актуальність. Навпаки, діти духовенства аж до середини XIX століття будуть автоматично слідувати долі своїх батьків на церковному терені, тому і відповідний обов'язок батьків-церковників зі здачі синів в семінарії збережеться до цього ж часу регулювання шлюбно-сімейних відносин кріпосного селянства традиційно віддавалися «на відкуп» феодалам, які в мінімальному ступені керувалися державними інтересами, і в більшій — своїми особистими.

Шлюбно-сімейні відносини податного населення традиційно цікавили уряд не самі по собі, а у зв'язку з виконанням селянами і городянами своїх станових обов'язків. Серед усіх груп податного населення особливо виділяються кріпаки: прикріплені спочатку до землі

, вони потрапляють в особисту залежність до землевласників, які керуючи своїми маєтками і будучи відповідальними перед урядом за виконання кріпаками необхідних повинностей, починають втручатися в їх шлюбно-сімейні відносини набагато більше, ніж того вимагав чисто господарський інтерес. Воля поміщика визначала для кріпосного селянства майже всі аспекти шлюбного та сімейного життя, ця воля заміняла собою і церковні правила, і урядові постанови. Зі свого боку уряд змушений був обмежувати поміщицьке свавілля лише в крайніх випадках. Державні селяни і міщани в своїх відносинах з державою не мали посередника у вигляді поміщиків. Відповідно, вирішення шлюбно-сімейних питань всередині цих груп населення було вільним від свавілля дворянства, але і втручання держави у вирішення цих питань тут було досить «точковим». В епоху закріпачення людей уряд цікавили шлюби з точки зору визначення приналежності до конкретної станової групи, а у випадках з державними селянками вихід їх заміж залишався предметом контролю з боку органів місцевого самоврядування та органів місцевого управління, бо заміжжя могло привести до втрати робочих рук в поселеннях.

Сімейні стосунки податного населення регулювалися державою, головним чином, з точки зору фіскального інтересу. Особливо чітко це видно при вирішенні питань про переселення сімей державних селян до Сибіру, що було пов'язано з можливістю фактичного розірвання шлюбу або, принаймні, з розлученням подружжя. Господарська доцільність переселення всього сімейства або окремих його членів — питання, яке мало вирішуватися з урахуванням думки місцевих громад та органів державного управління. Господарськими інтересами держава керувалася також і при регулюванні взаємовідносин в сім'ях податкових людей. Разом із звільненням селян від кріпацтва державі довелося взяти на себе регулювання внутрішньо-сімейних питань, оскільки поміщики, які відповідали до селянської реформи за виконання селянами їх повинностей, втратили цю функцію. Заохочуючи купців в XVIII столітті до підприємницької діяльності, держава дозволяє їм самостійно вирішувати питання про склад свого сімейства, щоб, з одного боку, стимулювати створення великих капіталів і підприємств, а з іншого — не дозволити уникнути оподаткування. Опікунські установи, що розвиваються з XVIII століття, фактично стосувалися лише тієї частини податного населення, у якої було майно, яке потребує господарського управління (підприємства, капітали), а тому, ці установи були створені, в основному, в інтересах заможної частини городян, більшість яких становили купці.

Розділ 4. «Правове регулювання інституту майнових відносин подружжя (XVIII – XX століття)» складається з чотирьох

підрозділів. У підрозділі 4.1 *«Інститут майнових відносин подружжя: теоретико-методологічні засади»* з'ясовано, що генезис і становлення інституту майнових відносин у вітчизняному праві був детермінований специфікою державно-правової еволюції і особливостями різних етапів історичного розвитку. Аналізуючи природу і процес становлення майнових відносин між членами сім'ї, важливо, що людина, прагнучи в цивільному побуті реалізувати повний розвиток своїх сил і здібностей, шукає задоволення органічним потребам своєї природи: по-перше, привести до тями свою особистість посеред зовнішнього світу; по-друге, доповнити і продовжити особисте буття в органічному союзі шлюбу і родини; по-третє, поширювати в зовнішньому світі свою діяльність і розширити свій зовнішній добробут придбанням, засвоєнням зовнішніх благ. Таким чином, у кожній людині тісно переплітаються потреби в становленні її як особистості, прагнення продовжити свій рід, а також зберегти і примножити свій добробут. У період знаходження українських земель у складі Російської імперії держава починає найбільш активно втручатися в усі сфери людських потреб. Усвідомлення ступеня впливу інституту сім'ї на державу призводить в XIX столітті до створення досить великої нормативної бази, що регулює юридичні відносини членів сім'ї в цілому, і подружжя зокрема.

У підрозділі 4.2 *«Нормативно-правові засади регулювання майнових відносин подружжя в період знаходження українських земель у складі Російської імперії»* звернено увагу на те, що до прийняття християнства нормативною основою сімейних відносин був виключно звичай, внаслідок чого, при дослідженні майнових відносин подружжя виникає проблема недостатності історичних даних, оскільки ні особисті, ні майнові відносини між членами сім'ї не підлягали законодавчому регулюванню. Причиною цього могло стати й те, що стародавнє сімейне право в основному будувалося на договірних засадах. І хоча деякі законодавчі обмеження договірної свободи існували, їх дія послаблювалося тим, що саме сімейне право тільки починало зароджуватися. Таким чином, існувало безліч точок зору щодо системи взаємин подружжя з приводу майна у розглянутий період. Всі їх можна об'єднати в три основні групи: підпорядкування майна дружини праву чоловіка; спільності прав на майно подружжя; роздільності майнових прав кожного з подружжя. Виходячи з цього, можна вважати, що в нашій історії зустрічалися всі зазначені форми відносин подружжя, але вони змінювали один одного з плином часу. Так, у розглянутий період панував принцип спільності майна подружжя, а ось роздільність їх майна становило виняток із загальних правил. З іншого боку, можна й стверджувати про те, що на окремих територіях завжди існувала система роздільності майна подружжя, яка послідовно вводилася в наше право

на протязі всієї історії.

Акцентовано увагу на тому, що інститут майнових відносин подружжя розвивався в контексті змін державності. Так, спочатку панував примітивний період, який характеризувався відсутністю законодавчої основи сімейного життя, отже, панував звичай. Велике значення для сімейних відносин мало прийняття християнства, після чого стали визнавати лише церковний шлюб і застосовувати деякі джерела церковного права. У період феодальної роздробленості продовжували діяти звичаї і джерела права, що склалися раніше, тому серйозних змін в регламентації правовідносин в сімейній сфері не відбувалося. В подальшому, приймаються численні нормативні акти, які, так чи інакше зачіпають майнові відносини подружжя і поступово ведуть до закріпачення заміжньої жінки і лише в період знаходження українських земель у складі Російської імперії, починається ослаблення впливу церкви на сімейні відносини, що виражається в досить великій кількості актів світської влади, що регулюють дану сферу суспільних відносин, і віднесенню здебільшого сімейних спорів до компетенції судів.

У підрозділі 4.3. *«Становлення та трансформація інституту майнових відносин подружжя за радянським законодавством»* зауважено, що правові норми нового сімейного законодавства відбили формування нової системи тендерних відносин в радянському суспільстві, відповідно до якої соціальні ролі чоловіка і жінки в суспільстві були вирівняні. З цього часу в радянському шлюбно-сімейному законодавстві починає складатися стійка тенденція підвищеного захисту прав жінок, як найслабшої сторони шлюбного союзу, з одного боку, а з іншого – все радянське законодавство вибудовується таким чином, щоб жінка не була замкнута в сім'ї, а була зацікавлена в суспільній праці. Таким чином в такий спосіб, радянське сімейне законодавство вирішило стратегічне для країни питання – залучення в народне господарство додаткових трудових ресурсів. До моменту прийняття нового законодавства недоліки режиму роздільності майна подружжя були вже абсолютно очевидні, а тому, для того щоб забезпечити жінці справжню рівність в сім'ї, необхідно було визнати соціальну цінність її роботи по дому, і це можна було зробити єдиним шляхом, визнавши за нею рівне право на сімейне майно, незалежно від того, мала вона будь-який зарібок чи ні.

У радянському законодавстві декларований принцип рівності громадян поєднувався з принципом захисту і зміцнення соціалістичної сім'ї як базового осередку суспільства, оскільки саме «здорова, міцна, багатодітна сім'я – запорука неухильного зростання народонаселення держави. Радянське сімейне право прагнуло створити максимум

гарантій того, щоб за життя подружжя шлюб без необхідності не припинявся, а шлюбний союз був стабільним, міцним і по життєвим. Сім'я, поряд з радянською школою, відповідала за народження і гідне виховання нових членів суспільства. З цієї причини, крім продовження курсу на максимальну стабілізацію сім'ї, держава починає стежити за повноцінністю сімейних взаємин з точки зору ідеалів соціалістичного суспільства, застосовуючи для цього як методи формування бажаної поведінки за допомогою засобів масової інформації, так і заходи громадського впливу до порушників правил соціалістичного співжиття. Таким чином, повсякденна сімейне життя радянських людей, їх життєві стратегії були піддані жорсткому державному регулюванню, яке мало місце як у публічній, так і в приватній сфері життя громадян. В результаті всіх цих заходів під цілеспрямованим впливом держави був сформований досить своєрідний гендерно-асиметричний тип сім'ї, ядро якої складалося не з подружжя, як в європейських країнах, а з матері і дитини (дітей), причому в такій сім'ї чоловік-годувальник міг бути і відсутнім, оскільки був хоча і бажаним, але необов'язковим елементом. При цьому несучою на собі основний тягар відповідальності і виконання функцій глави сім'ї в даному союзі виявлялася жінка. Ще більшу своєрідність радянської сім'ї додавав той факт, що партнером жінки-матері, причому найчастіше ще більш надійним, ніж чоловік, виявлялася держава, зацікавлена в якісному відтворенні і вихованні населення, оскільки саме державними заходами і за допомогою державних органів примусово забезпечувалася стабілізація сім'ї і її фінансова підтримка. Саме до державних і партійних органів могла звертатися жінка для втручання в ненормальні сімейні стосунки. Можна сказати, що для радянських жінок держава, надаючи їм всебічну допомогу, виявлялася найчастіше більш надійним партнером, ніж партнер по шлюбу.

Підрозділ 4.4 «Еволюція інституту майнових прав подружжя в умовах трансформації української державності» розкриває теоретико-прикладні аспекти еволюції інституту шлюбно-сімейних прав та відносин, відтак, постає очевидним, що сучасне сімейне законодавство виділяє із загальної маси відносин, що існують в сім'ї, тільки ті, які підлягають правовому впливу в силу їх сутності та особливого значення, зокрема до них відносяться майнові та особисті немайнові відносини між подружжям. Сукупність врегульованих правом цих відносин утворює шлюбне правовідношення. У юридичній літературі щодо вирішення питання визначення поняття сім'ї існує дві протилежні позиції. Прихильники першої з них вважають, що в законодавстві слід дати визначення сім'ї, але оскільки різні галузі права регулюють різні за змістом відносини з участю членів сім'ї,

виникають труднощі у виробленні універсального поняття сім'ї, прийнятого для всіх галузей права. На думку прихильників цієї позиції, потрібно виробити і закріпити в законі визначення сім'ї для кожної правової галузі, суб'єктами якої є члени сім'ї. Існує протилежна думка, згідно з якою немає необхідності на законодавчому рівні давати визначення сім'ї, яка обґрунтовується тим, що надзвичайно різноманітні критерії, які характеризують сім'ю. До того ж автори цієї думки правильно вважають, що сім'я, як така, суб'єктом права не є, суб'єктами є конкретні члени сім'ї, більш того, сім'я — це явище не правове, а соціальне. У чинному законодавстві відсутнє універсальне поняття не тільки сім'ї в цілому, але і члена сім'ї. І це цілком зрозуміло, оскільки для кожної галузі права (сімейному, цивільному, трудовому, адміністративному та ін.) властивий свій круг членів сім'ї. Більш того, в межах даної галузі права, наприклад, цивільного, коло членів сім'ї іноді визначається по-різному, стосовно різних інститутів (дарування, успадкування тощо).

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено комплексне теоретико-прикладне узагальнення й надано нове вирішення наукової проблематики у вітчизняній історико-правовій науці, що полягає в системному дослідженні історичного досвіду правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у контексті становлення державно-правової системи України XVIII – XX століття. Доктринальне узагальнення одержаних результатів дисертаційної роботи надало змогу сформулювати такі важливі висновки:

1. Найбільш впливовим суб'єктом регулювання шлюбно-сімейних відносин була держава. Саме тому в історії розвитку сімейного права пропонується виділити період, коли вона активно втручалася в дану сферу. Закінченням даного періоду необхідно вважати другу половину XVII століття. З цього часу держава кілька разів змінювала своє ставлення до регулювання шлюбно-сімейних відносин, адже аж до першої половини XX століття предметом правового регулювання були питання станової організації суспільства. У першій половині XX століття сімейне законодавство, розроблене апологетами швидкого відмирання сім'ї, було направлено на заперечення і подолання станових пережитків й зрівняння в правах осіб обох статей. Відтак, держава стала дивитися на сім'ю з точки зору її виховних і матеріально-забезпечувальних функцій. Принципово важливо, що в цей же час завдяки соціально-економічним перетворенням зникли підстави для збереження особливого сімейного

укладу в селі, що створило передумови для першої в історії уніфікації шлюбно-сімейних норм для всіх громадян країни. Таким чином, саме з середини 30-х років сімейне законодавство починає вирішувати свої власні завдання, не пов'язані з становими або господарськими питаннями, а також з християнізацією або революціонізацією суспільства. Зацікавленість держави в сімейній формі виховання і матеріального забезпечення виявилась у введенні механізму спонукання батьків до належного виконання ними своїх обов'язків. На цій підставі варто й виокремити наукові дослідження, які були відформатовані у відповідності до державно-суспільної свідомості.

2. Еволюція сутнісного розуміння поняття «сім'ї» та «шлюбу» у системі політико-правової думки засвідчила про наявність соціологічного та юридичного значення. Сім'я з соціологічної точки зору може існувати і тоді, коли в юридичному розумінні такої не утворюється. «Юридична» сім'я може існувати і в тому випадку, коли сім'я в соціологічному плані вже розпалася або взагалі ніколи не існувала. Тимчасова відсутність будь-кого з членів сім'ї не припиняє існування сім'ї. Але сім'я може розпадатися фактично і юридично, при цьому можливо фактичне припинення сім'ї без юридичного оформлення (подружжя не підтримують ніяких відносин, але шлюб не розірвано), і юридичне припинення сім'ї без фактичного розпаду сім'ї (подружжя, розірвавши шлюб, фактично проживають спільно і підтримують подружні стосунки). Основою сім'ї, як правило, є шлюб. Подружжя самі по собі вже складають сім'ю. Однак з плином часу склад сім'ї може змінюватися: народжуються діти, подружжя може розлучитися і утворити нові сім'ї з іншими особами. Найбільш поширеними відносинами в сім'ї є відносини між подружжям і між батьками та дітьми. Однак навіть особи, які юридично не є родичами, можуть становити соціологічну сім'ю.

Праворозуміння сутності шлюбу і сім'ї, цілей і завдань правового регулювання шлюбних і сімейних відносин змінювалося з плином часу в залежності від державної ідеології. До XX століття сфера шлюбно-сімейних відносин практично повністю регулювалася церковним, а не світським правом. Для історико-правових рамок до XXI століття характерним було пряме втручання держави в шлюбно-сімейні відносини, в особисте життя громадян. Це виражалося в тому числі і у імперативних нормах, що регулюють дану сферу життя. На початку 1990-х років відбулися істотні зміни в країні і, як наслідок, в законодавстві. В Конституції та інших законодавчих актах були закріплені положення, що відображають зміни в країні і в суспільстві.

3. Сучасна сім'я – продукт тривалого історичного розвитку шлюбно-сімейних відносин. В юридичній літературі під нею прийнято

розуміти засноване на шлюбі або спорідненості об'єднання осіб, пов'язаних між собою особистими і майновими правами і обов'язками, моральної і матеріальної спільності, взаємною підтримкою, вихованням дітей, веденням спільного господарства. Виходячи з її функцій, сім'я є ні з чим не порівняним суспільним організмом, що задовольняє цілий комплекс нагальних людських потреб. Норми міжнародного права закріплюють принцип охорони сім'ї, зокрема у нормах Загальної Декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року вказано, що сім'я має право на захист з боку суспільства і держави, а у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права закріплено норму, відповідно до якої сім'я, є природним і основним осередком суспільства, якою повинна надаватися по можливості найбільш широка охорона і допомога, особливо при її утворенні і поки на її відповідальності лежить турбота про несамотійних дітей та їх виховання. Відтак, і у сучасних наукових та державно-суспільних ідеях сім'я є особливим об'єктом державної сімейної політики, з метою забезпечення державою необхідних умов для реалізації сім'єю її функцій і підвищення якості життя сім'ї. Державна сімейна політика є складовою частиною соціальної політики і являє собою цілісну систему принципів, оцінок і заходів організаційного, економічного, правового, наукового, інформаційного, пропагандистського і кадрового характеру, спрямованих на поліпшення умов і підвищення рівня життя сім'ї. Однією з основних стратегічних завдань соціальної політики держави є створення необхідних умов для реалізації сім'єю її економічної, відтворювальної, виховної та культурно-психологічної функцій, підвищення рівня життя сімей.

4. Формування первинних регулятивно-охоронних систем в сфері шлюбно-сімейних відносин у своїй основі мала передумови матеріального і ідеологічного характеру. Матеріальні передумови склалися з фактичних відносин, що виникають з приводу спільного господарювання і продовження роду, ідеологічні передумови представляли погляди, оцінки, традиції, пов'язані з осмисленням соціальної сутності шлюбно-сімейних відносин і спробами придати цим відносинам впорядкованого характеру.

На формування первинних регулятивно-охоронних систем у сфері шлюбно-сімейних відносин вплинули язичницька свідомість і міфологічна традиція, розуміння сім'ї давніми слов'янами як складного союзу подружжя між собою і подружжя з дітьми, визнання юридичною підставою союзу подружжя договір, а підставою союзу батьків і дітей — кровного споріднення при можливості використовувати для його створення і договірну основу,

детермінованість правосуб'єктних відносин подружжя формою укладення шлюбу, яких в період язичництва існувало кілька та уявлення про те, що шлюб полягає у взаємозв'язку між особами, що триває «на віки».

5. Специфіка розуміння сутності шлюбно-сімейних відносин і їх правового регулювання була зумовлена прийняттям християнства. З X ст. в сфері регулювання шлюбно-сімейних відносин діяло візантійське законодавство, що знайшло своє вираження в розповсюдженні церковних та канонічних правил. У XVI-XVII століттях відбувається процес створення світського права, який ознаменувався формуванням вітчизняного позитивного права, яке регулювало шлюбно-сімейні відносини: були створені і отримали подальший розвиток правові інститути укладення шлюбу, розлучення, всиновлення, опіки, вдовства, отримали нормативне закріплення правового статусу чоловіка і правовий статус дружини. Світське право поступово витісняло візантійське законодавство і церковне право. Процес заміни церковного законодавства світським носив половинчастий характер, у зв'язку з чим шлюбно-сімейні відносини знаходилися в сфері подвійного регулювання. Відтак, лише із XVIII століття держава взяла на себе регулювання частини питань в сфері шлюбно-сімейних відносин, вирішення яких раніше було прерогативою церкви, зокрема вживалися спроби направлені на удосконалення інститутів сімейного права: шлюбу, вдовства, опіки, майнової самостійності подружжя. У XIX столітті сімейне законодавство в цілому відповідало рівню розвитку більшості європейських країн. В кінці XIX - на початку XX століття найбільш гостро стояли проблеми запровадження громадянської форми шлюбу, спрощення процедури розлучення, зрівнювання в правах позашлюбних дітей. Однак, зменшивши вплив церкви на сімейно-побутові проблеми, держава не змогла її замінити в повному обсязі.

6. При визначенні правових засад укладання шлюбу в історико-правовому аспекті найбільш важливою умов здійснення шлюбних прав залишалося встановлення віку вступу в шлюб. Питання про вік молодят в XVIII столітті вирішувалося окремим указом, який закріплював віковий ценз для чоловіків в 20 років, для жінок — в 17 років, причому, саме в даний період було скасовано візантійську норму про можливість укладення шлюбу в більш ранньому віці. У 1774 році Синод наказував духовенству, укладаючи шлюб, мати інформацію про те, що вступаючі у шлюб юнаки мали не менше 15 років, а дівчата — 13 років. Швидше за все це було не введення нового шлюбного віку, а неточне цитування норм канонічного права, або навмисне перекручування норми з метою знайти компроміс з

населенням, поданий таким чином, ніби Синод не пішов на пом'якшення канонічних установлень. У XIX столітті недотримання законодавства про шлюбний вік розглядалося як порушення не тільки цивільного закону, але і кримінального, відтак за вступ у шлюб раніше або пізніше встановленого віку наречений і наречена, батьки, опікуни або старші родичі, яким було відомо про такі обставини піддавалися тюремному ув'язненню на термін від двох до чотирьох місяців, або арешту.

7. Законодавча регламентація правовідносин у сфері усиновлення відображала поєднання в юридичній практиці, аж до початку XX століття законодавчих норм і норм звичаєвого права. Прецеденти усиновлення сиріт викликали необхідність формування правового інституту усиновлення, в процесі створення якого правознавство наслідувало класичний дискурс трактування якісних утворень правотворчості при визначенні суб'єкта та об'єкта усиновлення, сутності і функцій «штучного синівства», регламентації відносин суб'єкт-об'єкт, інституювання зовнішньої регуляції відносин суб'єкт-об'єкт усиновлення. Правотворчі концепції сутності та функції усиновлення зберігалися в рамках визнання усиновлення як способу встановлення батьківської влади, визнання за сторонніми особами юридичного положення законних дітей. В цілому законодавство другої половини XIX - початку XX століть про піклування та усиновлення не можна назвати ні ясным, ні повним. Зокрема, законом не закріплювалось питання щодо можливостей застосування до піклувальників тих обмежень, які висувались до опікунів. Так як піклувальник не управляв майном неповнолітнього, а керував останнім, то на піклувальнику не лежав обов'язок надання звітів як один із напрямків контрольно-наглядової форми за належним виконанням покладених обов'язків. Спонукальною причиною для встановлення опіки були не настільки інтереси підопічного, скільки інтереси сім'ї — турбота про збереження сімейного майна. Тому піклування про особу малолітнього відходило на другий план, звідси ж — доручення опіки найближчим родичам — спадкоємцям малолітнього, але, з ослабленням політичного значення сім'ї в державі і з розвитком уявлень про те, що саме на державі лежить обов'язок піклуватися про сиріт — громадян, опіка ставала урядовою, що знаходиться під контролем і у віданні держави і, відтак, з права на опіку вона перетворилася в обов'язок, від виконання якого можна було звільнитися тільки із вказаних в законі причин. Разом з тим опіка завершила своє формування як правовий інститут, охопивши собою правила піклування як про майно малолітнього, так і про його особистості.

8. Концептуальний аналіз нормативно-правових засад державної політики у сфері захисту прав та законних інтересів дітей позбавлених батьківського піклування засвідчив, що громадське піклування аж до кінця XX століття, перебувало на перехідній стадії від неформалізованого піклування до організованого та обов'язкового, від громадського і факультативного — до нагляду як особливої задачі державного управління. Нормативні акти аж до другої половини XX століття, не давали чіткого визначення адміністративного, законного піклування про потребуєчих як обов'язкової функції держави. В результаті під поняттям «громадського піклування» часто розумілось адміністративне або державне. Дитяче піклування, що було однією з галузей благодійності, стало відображенням її загального стану. Справа піклування дітей регулювалося як з боку держави, так і з боку відомств благодійної спрямованості станового, урядового і напівурядового характеру. Земства та міські органи, які були зобов'язані стати органами державного піклування, зливалися в своїй діяльності з різними благодійними закладами. В силу зазначених причин, громадське піклування в цілому, як і дитяче піклування зокрема, до початку XX століття перебувало на перехідному етапі свого розвитку.

9. Подружні стосунки стають предметом регулювання світського законодавства у зв'язку з становим поділом суспільства. Охороняючи, перш за все, станову честь феодалних груп населення, уряд встановив плату за образу дружин по статусу чоловіків. Надалі ця залежність правового положення дружин від статусу їх подружжя буде розвинена в зв'язку з завершенням правового оформлення станового ладу. Зокрема, закріплений законодавством XVIII — XIX століть обов'язок чоловіків утримувати дружин «за станом» зовсім не було пов'язано з турботою уряду щодо взаємної подружньої матеріальної підтримки. Дане законоположення вимагало від чоловіків відповідності становим стандартам, в даному випадку — питанні забезпечення їх дружинам необхідного достатку для ведення солідного способу життя, притаманного їх соціальному становищу. Таким чином, те, що в літературі традиційно вважається історією законодавства про шлюб, в певній частині можна з достатньою обґрунтованістю класифікувати як історію законодавства про дворянство. При цьому розглянуті історично сформовані правові інститути в результаті систематизації законодавства в першій третині XIX століття були до певної міри скоригованими та запозиченні й замінені західними правовими нормами. Однак ця корекція не була цілком вдалою. Так, хоча і з'явився невідомий до того часу правовий інститут влади

чоловіка над дружиною, роздільність подружньої власності могло паралізувати практичну реалізацію положень про підлегле положення дружини, про її слухняність чоловіку і навіть про спільне проживання подружжя.

10. В той же час, саме на зламі XX століття в державно-суспільному житті назріло ряд важливих питань, які потребували якнайшвидшого вирішення, зокрема канонічні приписи вже давно не відповідали вимоги життя і вимагали деякої корекції. Зокрема, давно назріла проблема зміни шлюботорозлучного процесу. Значні труднощі, причинами яких були, по-перше, вузький перелік законних причин для розлучення, а по-друге, особливості церковного судочинства зі шлюботорозлучних справ, змушували населення відмовлятися від офіційного розірвання шлюбів і жити порізно або фактично, або звертатися за дозволом на це до світської влади. Світське станове законодавство, яке торкалось шлюбно-сімейні відносини до початку XX століття, теж багато в чому перестало відповідати вимогам життя, бо його ідеологія і зміст формувалися в феодальну епоху. Капіталістичний шлях розвитку вимагав зовсім іншого підходу до багатьох аспектів правового регулювання, так чи інакше пов'язаних з шлюбом і сім'єю. Так, одна з нагальних проблем — правовий статус позашлюбних дітей, так і не була повністю вирішена. Тим часом, коренем проблеми нерівного статусу позашлюбних дітей і дітей, народжених у законному шлюбі, вже кілька століть була задача охорони родової нерухомості дворянських родів. До початку XX століття зовсім змінилася роль жінок у житті українського суспільства. Розвиток жіночої освіти, механізація праці неминуче повинні були привести до зміни правового становища заміжніх жінок. Однак незважаючи на ці об'єктивні тенденції, законодавство початку XX століття так і не пішло по шляху повного зрівняння подружжя в правах і обов'язках. Незважаючи на те, що вирішення зазначених проблем давно назріло, воно не могло бути здійснено, де аж до початку XX століття зберігалися яскраво-виражені станіві обмеження, де дворянство являло основну політичну силу, а православна церква була пріоритетною і панівною, а тому лише внаслідок усунення цих стримуючих факторів могли статися зміни у шлюбно-сімейному правовому регулюванні.

11. Генеза інституту майнових відносин у вітчизняному праві був детермінований специфікою державно-правової еволюції і особливостями різних етапів історичного розвитку. Аналізуючи природу і процес становлення майнових відносин між членами сім'ї, постає очевидним, що людина, прагнучи в цивільному побуті реалізувати повний розвиток своїх сил і здібностей, шукає задоволення

органічним потребам своєї природи: по-перше, привести до тями свою особистість посеред зовнішнього світу; по-друге, доповнити і продовжити особисте буття в органічному союзі шлюбу і родини; по-третє, поширювати в зовнішньому світі свою діяльність і розширити свій зовнішній добробут придбанням, засвоєнням зовнішніх благ. Таким чином, у кожній людині тісно переплітаються потреби в становленні її як особистості, прагнення продовжити свій рід, а також зберегти і примножити свій добробут.

У період знаходження українських земель у складі Російської імперії держава починає найбільш активно втручатися в усі сфери людських потреб. Усвідомлення ступеня впливу інституту сім'ї на державу призводить в XIX столітті до створення досить великої нормативної бази, що регулює юридичні відносини членів сім'ї в цілому, і подружжя зокрема.

12. В цілому, майнові відносини подружжя можна об'єднати у групи, засновані на: підпорядкуванні майна дружини праву чоловіка, спільності прав на майно подружжя, роздільності майнових прав кожного з подружжя. Що ж стосується особистих відносин, то вони могли ґрунтуватися на рабстві з одного боку, на владі і підпорядкуванні, або ж на принципі рівності подружжя. Спочатку, до прийняття християнства у 988 році нормативною основою сімейних відносин був виключно звичай, внаслідок чого, при дослідженні майнових відносин подружжя виникає проблема недостатності історичних даних, оскільки ні особисті, ні майнові відносини між членами сім'ї не підлягали законодавчому регулюванню. Причиною цього могло стати й те, що стародавнє сімейне право в основному будувалося на договірних засадах. І хоча деякі законодавчі обмеження договірної свободи існували, їх дія послаблювалося тим, що саме сімейне право тільки починало зароджуватися. Виходячи з цього, можна вважати, що в нашій історії зустрічалися всі зазначені форми відносин подружжя, але вони змінювали один одного з плином часу. Так, у розглянутий період панував принцип спільності майна подружжя, а ось роздільність їх майна становило виняток із загальних правил. З іншого боку, можна й стверджувати про те, що на окремих територіях завжди існувала система роздільності майна подружжя, яка послідовно вводилася в наше право на протязі всієї історії. Інститут майнових відносин подружжя розвивався в контексті змін державності. Так, спочатку панував примітивний період, який характеризувався відсутністю законодавчої основи сімейного життя, отже, панував звичай. Велике значення для сімейних відносин мало прийняття християнства, після чого стали визнавати лише церковний шлюб і застосовувати деякі джерела церковного права. У період феодальної

роздробленості продовжували діяти звичаї і джерела права, що склалися раніше, тому серйозних змін в регламентації правовідносин в сімейній сфері не відбувалося. В подальшому, приймаються численні нормативні акти, які, так чи інакше зачіпають майнові відносини подружжя і поступово ведуть до закріпачення заміжньої жінки і лише в період знаходження українських земель у складі Російської імперії, починається ослаблення впливу церкви на сімейні відносини, що виражається в досить великій кількості актів світської влади, що регулюють дану сферу суспільних відносин, і віднесенню здебільшого сімейних спорів до компетенції судів.

13. У радянському законодавстві декларований принцип рівності громадян поєднувався з принципом захисту і зміцнення соціалістичної сім'ї як базового осередку суспільства, оскільки саме «здорова, міцна, багатодітна сім'я – запорука неухильного зростання народонаселення держави. Радянське сімейне право прагнуло створити максимум гарантій того, щоб за життя подружжя шлюб без необхідності не припинявся, а шлюбний союз був стабільним, міцним і по життєвим. Сім'я, поряд з радянською школою, відповідала за народження і гідне виховання нових членів суспільства. З цієї причини, крім продовження курсу на максимальну стабілізацію сім'ї, держава починає стежити за повноцінністю сімейних взаємин з точки зору ідеалів соціалістичного суспільства, застосовуючи для цього як методи формування бажаної поведінки за допомогою засобів масової інформації, так і заходи громадського впливу до порушників правил соціалістичного співжиття. Таким чином, повсякденна сімейне життя радянських людей, їх життєві стратегії були піддані жорсткому державному регулюванню, яке мало місце як у публічній, так і в приватній сфері життя громадян.

В результаті всіх цих заходів під цілеспрямованим впливом держави був сформований досить своєрідний гендерно-асиметричний тип сім'ї, ядро якої складалося не з подружжя, як в європейських країнах, а з матері і дитини (дітей), причому в такій сім'ї чоловік-годувальник міг бути і відсутнім, оскільки був хоча і бажаним, але необов'язковим елементом. При цьому несучої на собі основний тягар відповідальності і виконання функцій глави сім'ї в даному союзі виявлялася жінка. Ще більшу своєрідність радянської сім'ї додавав той факт, що партнером жінки-матері, причому найчастіше ще більш надійним, ніж офіційний чоловік, виявлялася держава, зацікавлена в якісному відтворенні і вихованні населення, оскільки саме державними заходами і за допомогою державних органів примусово забезпечувалася стабілізація сім'ї і її фінансова підтримка. Саме до державних і партійних органів могла звертатися жінка для втручання в

ненормальні сімейні стосунки. Можна сказати, що для радянських жінок держава, надаючи їм всебічну допомогу, виявлялася найчастіше більш надійним партнером, ніж партнер по шлюбу.

14. Аналізуючи норми радянського сімейного законодавства, слід зазначити, що держава строго відстежувала сімейні взаємини і залишала за собою право втручання в них, перш за все на захист інтересів дітей. Зокрема, батьки могли бути позбавлені батьківських прав не тільки якщо вони ухилялися від виконання своїх обов'язків по вихованню дітей або зловживали своїми батьківськими правами, жорстоко поводитися з дітьми, а й якщо батьки надавали шкідливий вплив на дітей своєю аморальною, антигромадською (зрозуміло, з точки зору норм комуністичної моралі) поведінкою. У той же час особливості економічної ситуації в країні, накопичений судовою практикою досвід приводили до необхідності внесення в правові норми певних змін, що доповнювали прогалини або конкретизували окремі норми законодавства, що регулюють сімейні правовідносини. Відтак, у суспільно-державному житті було реалізовано цілком «соціал-демократичні» заходи в галузі соціальної політики по відношенню до жінок-матерів: введено одноразову допомогу на кожну дитину, частково оплачувану відпустку по догляду за дитиною, ряд пільг працюючим матерям тощо.

15. Беручи до уваги еволюцію інституту шлюбно-сімейних прав та відносин, постає очевидним, що сучасне сімейне законодавство виділяє із загальної маси відносини, що існують в сім'ї, тільки ті, які підлягають правовому впливу в силу їх сутності та особливого значення, зокрема до них відносяться майнові та особисті немайнові відносини між подружжям. Сукупність врегульованих правом цих відносин утворює шлюбне правовідношення. У юридичній літературі щодо вирішення питання визначення поняття сім'ї існує дві протилежні позиції. Прихильники першої з них вважають, що в законодавстві слід дати визначення сім'ї, але оскільки різні галузі права регулюють різні за змістом відносини з участю членів сім'ї, виникають труднощі у виробленні універсального поняття сім'ї, прийнятного для всіх галузей права. На думку прихильників цієї позиції, потрібно виробити і закріпити в законі визначення сім'ї для кожної правової галузі, суб'єктами якої є члени сім'ї. Існує протилежна думка, згідно з яким немає необхідності на законодавчому рівні давати визначення сім'ї, яка обґрунтовується тим, що надзвичайно різноманітні критерії, які характеризують сім'ю. До того ж автори цієї думки правильно вважають, що сім'я, як така, суб'єктом права не є, суб'єктами є конкретні члени сім'ї, більш того, сім'я — це явище не правове, а соціальне. У чинному законодавстві відсутнє

універсальне поняття не тільки сім'ї в цілому, але і члена сім'ї. І це цілком зрозуміло, оскільки для кожної галузі права (сімейному, цивільному, трудовому, адміністративному та ін.) властивий свій круг членів сім'ї. Більш того, в межах даної галузі права, наприклад, цивільного, коло членів сім'ї іноді визначається по-різному, стосовно різних інститутів (дарування, успадкування тощо).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Шевченко Д. А. Становлення та трансформація правового регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні (XVIII–XX століття) : монографія. Харків : Юрайт, 2020. 336 с.

Рецензія: Бобровник С. В. на монографію Шевченко Д. А. Становлення та трансформація правового регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні (XVIII–XX ст). *Наше право*. Науково-практичний журнал. № 3. 2021. С.180–181.

2. Шевченко Д. А. Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні у XVIII–XIX ст. : Колективна монографія : Сучасні концепції права і держави : механізм реалізації. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2020. Вид. 2-е. 204 с. (Особистий внесок : С. 122–129).

Статті у наукових фахових виданнях України:

3. Шевченко Д. А., Старостюк А. В. Ціннісний вимір позитивного права. *Альманах права*. Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні. Науково-практичний юридичний журнал. К.: ін-т держави і права ім. В. М.Корецького НАН України, 2015. Випуск 6. 607 с. (Особистий внесок: С.333–338).

4. Шевченко Д. А. Особливості законодавчого забезпечення шлюбно-сімейних відносин в Україні у XVIII–XIX ст. *Право ua* : Спеціальне видавництво. Київ «ЮНЕСКО СОЦІО», 2016. № 1. С.200–205.

5. Шевченко Д. А. Особливості сімейних правовідносин у першій половині XX ст. *Європейські перспективи*. Науково-практичний журнал. № 1. 2016. С.206–211.

6. Шевченко Д. А. Щодо правового регулювання шлюбно-сімейних відносин: ретроспективний аналіз. *Наше право*. Науково-

практичний журнал. № 2. 2017. С.232–237.

7. Шевченко Д. А. Еволюція становлення поняття «сім'я» та «шлюб» у системі політико-правової думки: історико-правовий аналіз. *Європейські перспективи*. Науково-практичний журнал. №4. 2018. С.105–112.

8. Шевченко Д. А. Нормативно-правові засади реалізації державної політики у сфері захисту прав та законних інтересів дітей позбавлених батьківського піклування (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століття). *Право та державне управління*. 2019. № 2 (35). Том 1. С. 296–301.

9. Шевченко Д. А. Нормативно-правові засади регулювання майнових відносин подружжя (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії). *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 4(66). С.247–251.

10. Шевченко Д. А. Правові засади укладення та розірвання шлюбу в Україні за нормативно-правовими актами XVIII–XX століття. *Правові новели*. 2020. № 12. Том 3. С. 27–30.

11. Шевченко Д. А. Організаційно-правові форми взаємовідносин між батьками та дітьми (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 5. С.285–287.

12. Шевченко Д. А. Організаційно-правові форми взаємовідносин між батьками та дітьми (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX). *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 3 (69). Том 2. С. 142–145.

13. Шевченко Д. А. Нормативно-правові засади реалізації державної політики у сфері піклування (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століття). *Приватне та публічне право*. 2020. № 3. С. 126–129.

14. Шевченко Д. А. До питання понятійно-категоріального апарату інституту майнових відносин подружжя (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2020. № 48. С.105–107.

15. Шевченко Д. А. Правовий звичай як основа укладення та розірвання шлюбу в Україні (XVIII–XX століття). *Право і суспільство*. 2021. № 1. Ч. 2. С. 15–17.

16. Шевченко Д. А. До питання нормативно-правових аспектів укладення шлюбу на українських землях у складі Російської імперії за церковним правом. *Правові новели*. 2021. № 13. Том 2. С.

7–12.

17. Шевченко Д. А. Організаційно-правові форми усиновлення (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 406–408.

18. Шевченко Д. А. Трансформація інституту майнових відносин подружжя за радянським законодавством. *Правова позиція*. 2021. №1(30). С. 142–144.

19. Шевченко Д. А. До проблеми трансформації інституту майнових відносин подружжя в умовах української державності. *Приватне та публічне право*. 2021. № 1. С.100–104.

Статті у наукових періодичних виданнях іноземних держав:

20. Шевченко Д. А. Правові засади забезпечення опіки та піклування (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії). *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 4 (32). Vol. 3. С. 41–43.

21. Шевченко Д. А. Нормативно-правовые основы регулирования имущественных отношений супругов на украинских землях в составе Российской империи: ретроспективный анализ. *Економика и право Казахстана*. 2021. № 04 (556). С. 36–41.

22. Шевченко Д. А. До визначення правового становища дружини у шлюбно-сімейних відносинах (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії). *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2021. № 5 (41). С. 52–55.

23. Шевченко Д. А. Нормативно-правовые основы реализации прав и законных интересов в сфере брачно-семейных правоотношений (на материалах украинских губерний в составе Российской империи). *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2021. № 3(39). С. 68–70.

24. Шевченко Д. А. Нормативно-правовые аспекты заключения брака на украинских землях в составе Российской империи: историко-правовой анализ. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2021. № 4(40). С. 33–35.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

25. Шевченко Д. А. Законодавчі основи шлюбно-сімейних відносин в Україні. *День пам'яті і день перемоги: історико-правові аспекти Другої Світової війни* : збірник тез доповідей науково-практичної конференції (м. Ірпінь, 13 травня 2015). Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С.36–38.

26. Шевченко Д. А. Щодо питання становлення сімейного законодавства України у період Російської імперії. *Національна ідея та правосвідомість в умовах трансформації сучасного українського суспільства* : збірник доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Ірпінь, 16 грудня 2015). Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С.223–226.

27. Шевченко Д. А. Правовий вплив суспільства на відносини, що виникають в сім'ї. *Роль юриспруденції у формуванні сучасного суспільства*. : збірник матеріалів IV міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 7 жовтня 2016). К.: МАУП, 2016. С. 259–261;

28. Шевченко Д. А. Сутнісне розуміння правосуб'єктності сім'ї. *Розвиток Української держави в умовах активізації євроінтеграційних процесів*: збірник матеріалів II міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 01 березня 2017). К.: МАУП, 2017. С .168–170;

29. Шевченко Д. А. Трансформація шлюбно-сімейних відносин у XX ст. *Пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Н. Р. Нижник*: збірник матеріалів I Всеукраїнських науково-правових читань (м. Ірпінь 19 жовтня 2017). Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С.238–242.

30. Шевченко Д. А. Наукові погляди на юридичне визначення поняття сім'ї та шлюбу. *Пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Н. Р. Нижник*: збірник матеріалів II Всеукраїнських науково-правових читань (м. Ірпінь 3 жовтня 2018). Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. С.149–152.

31. Шевченко Д. А. Законодавче закріплення підстав шлюбно-сімейних відносин у XIX ст. *Розвиток Української держави в умовах активізації євроінтеграційних процесів*: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 27 березня 2018). К.: МАУП, 2018. С.156–158;

32. Шевченко Д. А. Права та обов'язки подружжя під час укладання шлюбу: порівняльний аналіз. *Пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента*

Національної академії правових наук України Н. Р. Нижник: збірник матеріалів III Всеукраїнських науково-правових читань (м. Ірпінь 17 жовтня 2019). Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. С.233–242.

33. Шевченко Д. А. Розуміння визначень понять шлюбу і сім'ї у другій половині XX ст. *Законодавство: історія розвитку, соціальна обумовленість та вдосконалення*: збірник матеріалів VII науково-практичної конференції (м. Бердянськ, 28-29 березня 2019). Бердянськ: ТОВ БУМІБ. 2019. С.204-207. URL: http://bumib.edu.ua/departments/law/pdf/conferences/conference_2019-03.pdf

34. Шевченко Д. А. Особливості правового регулювання сімейних відносин. *Актуальні питання корпоративного права та права інтелектуальної власності* : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2019). К.: МАУП, 2019. С. 50–52;

35. Шевченко Д. А. Щодо питання законодавчого забезпечення шлюбно-сімейних відносин в Україні в XVIII–XIX ст. *Законодавство: історія розвитку, соціальна обумовленість та вдосконалення*: збірник матеріалів VIII науково-практичної конференції (м. Бердянськ, 19-20 березня 2020). Бердянськ: ТОВ БУМІБ, 2020. С.22–27. URL: http://bumib.edu.ua/departments/law/pdf/conferences/conference_2020-03.pdf

36. Шевченко Д. А. Правове регулювання сімейних відносин. *Актуальні проблеми сучасного законодавства України* : збірник матеріалів науково-практичної онлайн-конференції (м. Київ, 25 квітня 2020). К.: МАУП, 2020. С.188–190.

37. Шевченко Д. А. Деякі аспекти правового регулювання шлюбно-сімейних відносин. *Пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Н. Р. Нижник*: збірник матеріалів IV Всеукраїнських науково-правових читань (м. Ірпінь 27 жовтня 2020). Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2020. С. 68–74.

38. Шевченко Д. А. Щодо проблеми шлюбно-сімейних відносин в Україні наприкінці XVIII середині XIX ст. *Законодавство: історія розвитку, соціальна обумовленість та вдосконалення*: збірник матеріалів IX науково-практичної конференції (м. Бердянськ, 25-26 березня 2021). Бердянськ: ТОВ БУМІБ, 2021. С.243–248. URL: http://bumib.edu.ua/departments/law/pdf/conferences/conference_2021-03.pdf

39. Шевченко Д. А. Становлення та трансформації сутнісного розуміння понять «сім'я» та «шлюб» у системі політико-правової думки. *Фінансова політика: теоретичні та практичні*

аспекти юридичної науки: збірник тез доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції (м. Ірпінь 07 квітня 2021). Ірпінь: УДФС України, 2021. С. 227–231.

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертації:

40. Shevchenko D. Actual problems of the election measures precautions during investigation of criminal proceedings. “Innovations in science and education: challenges of our time” (Collection of scientific papers; edited by Marina Dei, Olha Rudenko). London: IASHE, 2016. 266 p. (Особистий внесок: Р.143–144).

41. Shevchenko D., Shevchenko A. Peculiarities of formation of legal bases of Italy’s government form. “Human rights: theory and practice” Peer-reviewed materials digest (Collective monograph) published following the results of the First International educational and scientific forum (Poland, January 23-28, 2017). London: LASHE 2017. 184 p. (Особистий внесок: Р. 34–37).

42. Шевченко Д. А. Практика досудового розслідування при застосуванні запобіжних заходів. *Актуальні проблеми досудового розслідування* (Текст) : матеріали міжвідомчої науково-практичної конференції (Київ, 5 липня 2017). К. : НАВС, 2017. 333с. (Особистий внесок: С.287–290).

43. Шевченко Д. А., Камаралі С. Є. Торговельна політика уряду Павла Скоропадського: історико-правовий моніторинг. *Альманах права*. Правовий моніторинг і правова експертиза: питання теорії та практики. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. Випуск 10. С.132–137.

44. Шевченко Д. А., Греченко В. А., Шевченко А. Є. **Зміни в організації та основні аспекти діяльності міліції Української РСР у 1940 році.** *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. К. : НАВС, 2020. Том 116. №3. С. 40–49.

45. Шевченко Д. А., Греченко В. А., Шевченко А. Є. Організаційно-правова діяльність міліції УРСР наприкінці 40-х років ХХ ст. *Ірпінський юридичний часопис : науковий журнал*. Ірпінь : УДФС України, 2020. (Серія : Право). Випуск 2 (4). 322 с. (Особистий внесок: С.16–30).

46. Shevchenko D., Loshchykhin O., Kudin S., Shevchenko A. The main directions of local self-government reform in Ukraine in the conditions of European integration Association agreement: driving integrational changes. Volume III. Collective monograph. Ottawa, Ontario, K2B5W8, Canada. 2020. 361 p. (Особистий внесок: Р.183–192).

АНОТАЦІЯ

Шевченко Д. А. Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин у контексті становлення державно-правової системи України (XVIII-XX століття): історико-правове дослідження. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2021.

Дисертаційну роботу присвячено дослідженню особливостей, закономірностей та правових засад регулювання шлюбно-сімейних відносин у контексті становлення державно-правової системи України у XVIII – XX столітті. Автором акцентовано увагу на тому, що актуальність проблем регулювання шлюбно-сімейних відносин і гострота питань, пов'язаних з ними, особливо помітні в нашій країні в умовах значних показників у депопуляції населення, а також, зростання кількості шлюбнорозлучних процесів, збільшення числа позашлюбних дітей та дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування. Ситуація, що склалася в сучасній Україні супроводжується посиленням нігілістичних тенденцій, які отримують своє вираження в криміналізації суспільних відносин, диференціації соціальної структури суспільства, посиленням конфліктності взаємин між представниками різних соціальних груп. Протидіяти подібним тенденціям можна за допомогою досить широкого спектру форм і методів впливу, в тому числі за допомогою зміцнення і стабілізації сімейних відносин. У сфері правового регулювання — це перш за все означає створення «якісного законодавства», яке було б направлене на дієве регулювання шлюбно-сімейні відносини, забезпечення реалізації прав і свобод за допомогою діючих юридичних гарантій, найважливіше місце серед яких відводиться державним гарантіям. У свою чергу, законотворча і правореалізаційна діяльність в даній соціально-юридичній сфері неможлива без достатньої ідейно-теоретичної бази, що включає аналіз досвіду, накопиченого як вітчизняною політико-правовою думкою, так і зарубіжним науковим надбанням та досвідом. Звісно ж, що осмислення генезису проблеми правового регулювання шлюбно-сімейних відносин і її ретроспективний аналіз дозволять не тільки виробити діючий механізм вирішення проблеми правового регулювання відносин у сфері сім'ї та шлюбу в сучасних умовах, а й застережуть від здійснення можливих

помилки, які мали місце в історичному минулому.

У роботі на підставі вивчення наукової літератури, законодавчих та інших нормативно-правових актів, нормативних джерел, опрацювання архівних матеріалів здійснено системний історико-правовий аналіз правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у контексті становлення державно-правової системи у XVIII – XX столітті та системно викладено інформацію про особливості реалізації окремих сімейних прав та обов'язків, а також інститут майнових прав подружжя. За результатами комплексного доктринального дослідження здійснено комплексне узагальнення широкого кола правових та наукових джерел, спеціальної наукової літератури, за результатами чого визначено закономірності становлення, розвитку правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у XVIII – XX століття.

Ключові слова: Україна, шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, сімейні правовідносини, подружжя, майнові права подружжя, немайнові права подружжя, майнові відносини подружжя.

АННОТАЦИЯ

Шевченко Д. А. Правовое регулирование брачно-семейных отношений в контексте становления государственно-правовой системы Украины (XVIII-XX век): историко-правовое исследование. — На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.01 «Теория и история государства и права, история политических и правовых учений» (081 – Право). Харьковский национальный университет внутренних дел, Харьков, 2021.

Диссертационная работа посвящена исследованию особенностей, закономерностей и правовых основ регулирования брачно-семейных отношений в контексте становления государственно-правовой системы Украины в XVIII – XX веке. Автором акцентировано внимание на том, что актуальность проблем регулирования брачно-семейных отношений и острота вопросов, связанных с ними, особенно заметны в нашей стране в условиях значительных показателей в депопуляции населения, а также рост количества бракоразводных процессов, увеличение числа внебрачных детей и детей-сирот и лишенных родительской опеки. Ситуация, сложившаяся в современной Украине сопровождается усилением нигилистических тенденций, которые получают свое выражение в криминализации общественных отношений, дифференциации

социальной структуры общества, усилением конфликтности отношений между представителями различных социальных групп. Противодействовать подобным тенденциям можно с помощью достаточно широкого спектра форм и методов воздействия, в том числе посредством укрепления и стабилизации семейных отношений. В сфере правового регулирования — это прежде всего означает создание «качественного законодательства», которое было бы направлено на эффективное регулирование брачно-семейные отношения, обеспечение реализации прав и свобод с помощью действующих юридических гарантий, важнейшее место среди которых отводится государственным гарантиям. В свою очередь, законотворческая и правореализационная деятельность в данной социально-юридической сфере невозможна без достаточной идейно-теоретической базы, включающей анализ опыта, накопленного как отечественной политико-правовой мыслью, так и зарубежным научным достоянием и опытом. Представляется, что осмысление генезиса проблемы правового регулирования брачно-семейных отношений и ее ретроспективный анализ позволят не только выработать действенный механизм решения проблемы правового регулирования отношений в сфере семьи и брака в современных условиях, но и предостерегут от осуществления возможных ошибок, которые имели место в историческом прошлом.

Автором определено, что актуальность проблем регулирования брачно-семейных отношений и острота вопросов, связанных с ними, особенно заметны в нашей стране в условиях значительных показателей в депопуляции населения, а также роста количества бракоразводных процессов, увеличение числа внебрачных детей и детей-сирот и лишенных родительской опеки. Ситуация, сложившаяся в современной Украине сопровождается усилением нигилистических тенденций, которые получают свое выражение в криминализации общественных отношений, дифференциации социальной структуры общества, усилением конфликтности отношений между представителями различных социальных групп. Противодействовать подобным тенденциям можно с помощью достаточно широкого спектра форм и методов воздействия, в том числе посредством укрепления и стабилизации семейных отношений. В сфере правового регулирования — это прежде всего означает создание «качественного законодательства», которое было бы направлено на эффективное регулирование брачно-семейных отношений, обеспечение реализации прав и свобод с помощью действующих юридических гарантий, важнейшее место среди которых отводится государственным гарантиям.

В работе на основе изучения научной литературы, законодательных и других нормативно-правовых актов, нормативных источников, обработки архивных материалов осуществлен системный историко-правовой анализ правового регулирования брачно-семейных отношений в контексте становления государственно-правовой системы в XVIII — XX веке и системно изложена информация об особенностях реализации отдельных семейных прав и обязанностей, а также институт имущественных прав супругов.

По результатам комплексного доктринального исследования осуществлено комплексное обобщение широкого круга правовых и научных источников, специальной научной литературы, по результатам чего определены закономерности становления, развития правового регулирования брачно-семейных отношений в XVIII — XX века.

Ключевые слова: Украина, брак, семья, брачно-семейные отношения, семейные правоотношения, супруги, имущественные права супругов, неимущественные права супругов, имущественные отношения супругов.

SUMMARY

Shevchenko D. A. Legal regulation of marital and family relations in the context of the formation of the state and legal system of Ukraine (XVIII-XX centuries): historical and legal research. – Manuscript.

The thesis for a doctoral degree by the specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal studies. – Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, 2021.

The dissertation work is devoted to the study of the features, patterns and legal foundations of the regulation of marriage and family relations in the context of the formation of the state-legal system of Ukraine in the XVIII – XX centuries.

The dissertation is devoted to the research of peculiarities, regularities and legal bases of regulation of marital and family relations in the context of formation of the state legal system of Ukraine in the XVIII – XX centuries. The author emphasizes that the urgency of the problems of regulation of marital and family relations and the severity of related issues are especially noticeable in our country in terms of significant indicators of depopulation, as well as the growing number of divorce proceedings, increasing the number of illegitimate children and orphans and children deprived of parental care. The current situation in modern Ukraine is

accompanied by the strengthening of nihilistic tendencies, which are expressed in the criminalization of social relations, differentiation of the social structure of society, increasing conflict of relations between representatives of different social groups. Such tendencies can be counteracted by means of a wide range of forms and methods of influence, including by means of strengthening and stabilization of family relations. In the field of legal regulation, this primarily means the creation of "quality legislation", which would be aimed at effective regulation of marital and family relations, ensuring the realization of rights and freedoms through existing legal guarantees, the most important of which is state guarantees. In turn, legislative and law enforcement activities in this socio-legal sphere are impossible without a sufficient ideological and theoretical basis, which includes analysis of experience gained by both domestic political and legal thought, and foreign scientific heritage and experience. Of course, understanding the genesis of the problem of legal regulation of marital and family relations and its retrospective analysis will not only develop an effective mechanism for solving the problem of legal regulation of relations in the field of family and marriage in modern conditions, but also warn against possible mistakes in the historical past.

In the work on the basis of studying the scientific literature, legislative and other normative legal acts, normative sources, processing of archival materials the systematic historical and legal analysis of legal regulation of marital and family relations in the context of formation of the state legal system in XVIII – XX centuries is carried out. On the peculiarities of the implementation of certain family rights and responsibilities, as well as the institution of property rights of spouses.

According to the results of a comprehensive doctrinal study, a comprehensive generalization of a wide range of legal and scientific sources, special scientific literature, which determined the patterns of formation, development of legal regulation of marital and family relations in the XVIII - XX centuries.

The author determined that the urgency of the problems of regulating marriage and family relations and the acuteness of the issues associated with them are especially noticeable in our country in the context of significant indicators in population depopulation, as well as an increase in the number of divorce proceedings, an increase in the number of illegitimate children and orphans and deprived of parental custody. The situation that has developed in modern Ukraine is accompanied by an increase in nihilistic tendencies, which are expressed in the criminalization of social relations, the differentiation of the social structure of society, and an increase in the conflict of relations between representatives of various social groups. Such tendencies can be counteracted with the help of a fairly wide

range of forms and methods of influence, including through strengthening and stabilizing family relations. In the field of legal regulation, this primarily means the creation of "quality legislation", which would be aimed at effective regulation of marriage and family relations, ensuring the exercise of rights and freedoms with the help of existing legal guarantees, the most important of which is given to state guarantees. In turn, lawmaking and law enforcement activity in this social and legal sphere is impossible without a sufficient ideological and theoretical base, including an analysis of the experience accumulated both by domestic political and legal thought and foreign scientific heritage and experience.

Based on the results of a comprehensive doctrinal study, a comprehensive generalization of a wide range of legal and scientific sources, special scientific literature was carried out, according to the results of which the laws of the formation of the legal framework for regulating marriage and family relations in the context of the formation of the state legal system of Ukraine in the XVII-XX centuries were determined.

Keywords: Ukraine, marriage, family, marital and family relations, family legal relations, spouses, property rights of spouses, non-property rights of spouses, property relations of spouses.